

A KOLOZSVÁRI BAROKK MESTERKÖR

I. A XVII. század erdélyi művészettörténeti irodalmában a művek dominálnak. Beszélünk róluk, elemezzük őket, de nagyon kevés esetben ismerjük mestereiket. A fejedelmek néhány olasz fundálójának nevét s az erdélyi építészetben játszott szerepük bizonyos vonatkozásait napfényre hozta a kutatás. Bethlen Gábor kolozsvári, brassói, váradai festőiről, Apafi Mihály szebeni képirójáról, Teleki Mihály régeni „pictoráról“ éppen csak azt tudjuk, hogy hogy hívták őket. Nyilvántartunk festő-asztalosokat és faragó molnárokat, jó véleménnyel vagyunk a kolozsvári kőfaragó-iskoláról, dicsérjük ötvöseink kézügyességét és színvonalas munkáját, de nem ismerjük eléggé az alkotó embert, életformáját, társadalmi helyzetét s az emberi közösségben vállalt szerepét.

A művészi öntudat ébredéséről tanúskodik a XVI. században élt Seres János kőfaragó mesterjegye, de erről vall Diószegi Péter és Elias Nicolai kőbe vésett neve műveiken. De hány ismeretlen mester kezéből származó sírkő és kőfaragvány található mindenfelé, nem beszélve a névtelen építők végtelen soráról. Képiró István jómódú kolozsvári polgár volt, Egerházi János festőnek Bethlen Gábor nemességet adományozott, „Kep Iro Georgij“-öt pedig „dobai primipilus“-ként említi egy levéltári forrás. De milyen rendű és rangú ember lehetett a többi festő, aki a fejedelmet szolgálva, nemesurak igényeit kielégítve, a városi törvények szerint élte le a maga életét, vagy kastélyról kastélyra vándorolva képet, iratos vászon kárpitot festett, esetleg falat is „cifrázott“. A levéltárak meglehetősen gyér művészeti vonatkozású forrásanyagától már aligha várhatjuk kérdéseink megválaszolását.

Más a helyzet a XVIII. század viszonylatában, különösen a század vége felé. A nagy számban fennmaradt építési iratok, számlák, peres jegyzőkönyvek, vallatások mestereinket, művészeinket is életközeibe hozzák, s a belőlük kihámozható tények világánál tisztábban láthatunk a mű és mester kérdésében is. A módszeres kutatás innen-onnan végül is összehordhat annyi adatot, hogy megrajzolhatjuk egy-egy épület mesterkörét vagy egy-egy mester tevékenységi területét; kideríthetjük, hogy kik voltak a kedvelt mesterek, nyomon követhetjük útjukat, amint egyik építetótől a másikig vezet, munkamódszerekről, stílusfejlődési kérdésekről beszélhetünk. Sokszor — ha nem is olyan mértékben, mint a XIX. század viszonylatában — kirajzolódnak az emberi sorsok is, felemelkedő pályák és örökös vergődések körvonalai bontakoznak ki előttünk, ahogy a társadalmi változások forгатagában jól-rosszul igazodva próbálják megállni helyüket.

A következőkben a lehetőségekhez mérten a kolozsvári barokk mesterkör kialakulásának körülményeit kíséreljük meg felvázolni, különös tekintettel mestereink társadalmi helyzetére.

II. A kolozsvári barokk mesterkör tevékenységéről a szakirodalomban már sokszor esett szó. Hogy miért éppen a kolozsvári került előtérbe, azt csak részben indokolja az erre vonatkozó forrásanyag gazdagsága. A valóság az, hogy a kolozsvári mesterek ténylegesen az új stílus úttörői voltak, s ha megvizsgáljuk az ezzel kapcsolatos kérdéseket, az is kiderül, hogy miért.

Kezdjük talán azzal, hogy nálunk a barokk építészet megjelenése nem a szerves belső fejlődés eredménye volt. Noha vannak nyomok arra, hogy a XVII. század második felében a helyi fejlődés sem maradt mentes az új stílushatásoktól, mégis a barokk XVIII. századi meggyökerezése az osztrák katonai erődítési munkálatokkal és az ellenreformáció utóhullámainak restaurációs igyekezetével állt kapcsolatban. Mivel a viszonylagos függetlenségét elvesztett, protestáns hagyományú fejedelemségben mindkét akció elég népszerűtlen volt, magát a stílust is idegenkedéssel fogadták, s megjelenésével a század legelején csak ott számolhatunk, ahol katonai vagy egyházi építkezések folytak. Kolozsvár e kettő közül egyiket sem nélkülözötte, s ez már magában véve kedvező légkört teremtett a barokk mesterkör kialakulásához. Ha azonban csak e két feltétel nyomott volna a latban, a két püspöki székhely, Nagyvárad és Gyulafehérvár is hasonló mestergárdát alakított volna ki. Különösen ez utóbbi, ahol az új stílus szellemében az első nagyszabású építkezés, a katonai központnak szánt vár építése folyt. Sem a gyulafehérvári, sem a váradi építkezések nem voltak hatástalanok az erdélyi barokk formálódására, de nem alakult ki körülöttük tartósan szervezett együttes.

Kolozsvár esetében egyéb szempontok is közrejátszottak. A szó legszorosabb értelmében vett város volta, virágzó céhei, mestereinek kapóssága, a művészeti életben kivívott rangos helye már eleve alkalmassá tették arra, hogy falai közé gyűjtse az új mestereket (210, 211. kép). Ennek a vonzóerőnek konkrét alapot adott a sok kínálkozó munkaalkalom. 1697-ben ugyanis nagy tűzvész pusztította el Kolozsvár jelentős részét, a kuruc ostrom után pedig éppen „nyomorult pusztá város“-ként emlegették. Mindez együttevénette lehetővé, hogy — ellentétben a többi várossal, ahol az egyházi és katonai építkezések megszűntével nem adódott más munkalehetőség — a leégett Kolozsvár anyagilag konszolidálódó polgárai és háztulajdonos arisztokratái elegendő és folyamatos munkaalkalmat biztosítsanak a nagy építkezésekhez összegyűlt mestereknek, és hogy befogadják a későbbi betelepülőket is. Úgy véljük, hogy a továbbiakban nem lesz érdektelen, ha egy kissé közelebbről megvizsgáljuk a XVIII. század kínálta munkalehetőségeket.

III. A Habsburg-uralom beköszöntése után Kolozsvár nem vesztette el azonnal katonai jelentőségét, sőt a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelés idején bástyáira és kőfalaira még fontos védelmi szerep hárult. 1703-ban a felkelés hírére a felsőbb hatóságok arra kötelezték a várost, hogy a kőfalakat, bástyákat és várkapukat, valamint a német parancsnokok szállását renováltassa meg. 1706 májusában viszont már Rákóczi parancsára javították a csatáro-

zások alkalmával megrongált falakat. Alig végezték el a munkát, az osztrákok más falrészét bontottak le, Károlyi generális pedig 1707-ben a szabók bástyáját robbantotta fel. Ez utóbbi helyreállítását a nemet helyőrségparancsnok végeztette el. Kolozsvár nagyobb arányú erősítési tervének elkészítése hosszabb időt vett igénybe, ezért a katonai építkezések zöme lényegében csak 1716-ban kezdődött el. A munkálatok kétirányúak voltak. Részben a régi vár helyreállítását, a régi falak és bástyák használhatóvá tételét célozták, részben egy Vauban rendszerű új vár építését irányozták elő (215. kép). Mivel a falak renoválásának anyagi terhe Kolozsvárra hárult, s a város segítség nélkül nehezen győzte a költségeket, a helyreállítási munkálatok csak 1736-ban fejeződtek be.

Az elsődleges fontosságúnak minősített katonai építkezések mellett korán jelentkeztek a katolikus egyház igényei is. Az egyházszervezésnek és a lelkek megnyeréséért folytatott hittérítő munkának nélkülözhetetlen kelléke volt az megújított templom, a fényes egyházi felszerelés, a rendház és az iskola. A középkori Kolozsvár három szép templommal büszkélkedhetett, s a domonkosok kétemeletes rendháza még királyi vendéget is fogadott. A reformáció különböző hullámai, a nagy tűzvész és a háborús évek azonban: úgy megkoptatták a hajdani ragyogást, hogy a XVIII. század elejére már csak kifosztott templomok és kormos falak maradtak. A katolikus restaurációnak tehát sok tennivalója akadt. Aktivitásban a jezsuiták jártak elől. Kezdetben kolozsmonostori — Cluj-Mănăstur — rendházukban húzták meg magukat, de 1703-ban már megkezdték kollégiumuk építését a Belső-Farkas; utcában. A Belső-Farkas (Kogălniceanu utca) és a Belső-Király utca (Augusztus 23. utca) találkozásánál az első barokk városképi együttest hozták létre. Az 1734-ig befejezett kollégium mellé 1718 és 1724 között felépítették templomukat (216. kép), 1727-re elkészült egyetemi otthonuk, a Báthory—Apor szeminárium is, s 1735-ben már a nemesifjak konviktusa, a későbbi piarista rendház is állt (217, 218. kép). Az együttest később, 1752 és 1765 között az említett két párhuzamos utcát átérő, T alakú egyetemi szárnyal tolták meg, s az egésznek a központját képező háromszögletű térre még 1744-ben egy remekbe faragott Mária-oszlopot állítottak a Komisok (219. kép). Így a szobor művészi kvalitásai és térlezáró szerepe révén az együttes koronája lett.

A város belsejében folytatott építkezésekkel párhuzamosan a jezsuiták Kolozsmonostoron is templomot építettek, régi rendházukat gazdasági épületekkel bővítették ki, a rendház utcai homlokzatát pedig 1762-ben megrenoválták.

De építkeztek a ferencesek is, akik a domonkos rendházat nyerték otthonul. Tűzkárt szenvedett templomukat 1728-ban boltozták újra, kialakítva az oldalkápolnák rendszerét. Ezzel egyidejűleg az egész templom új felszereléshez jutott; 1739 és 1745 között másik tornyot is építettek hozzá.

Az 1740-es és 1750-es években a Szent Mihályról elnevezett főtéri plébániatemplomot is megújították. Kicserélték boltozatát, eléje tornyot és háromnyílású, gazdag szobordísszel ellátott portikust emeltek (232, 233, 234. kép), a régi szószéket barokk köntösbe öltöztették (236. kép), s egymás után állították fel benne a szebbnél szebb barokk oltárokat.

A Szent Mihály templom berendezésének elkészültével a nagy egyházi megrendeléseknek vége szakadt, ugyanakkor azonban fellendült a magán-

építkezés. A századvégi nagy tűzvész eléggé megtizedelte Kolozsvár épületeit, a Rákóczi-ostrom idején egész utcasorok, mint a Külső-Közép (Budai Nagy Antal út), Külső-Farkas (Dosztojevszkij utca), Külső-Magyar (Lenin körút), Külső-Monostor (Mócok útja), valamint a Hídelve (Horea út eleje) váltak a lángok martalékává. 1723-ban újabb tűzvész pusztított a városban; ennek a Szappan utca és a Közép utca (Dr. Petru Groza utca) esett áldozatul, a Közép kapu tornya pedig erősen megrongálódott. A felekezetek belsőségeit részletező, 1703-ban készült összeírás szerint a városi tizedekben 203 jövedelmező kőház, 91 és 1/2 puszta kőház, 158 jövedelmező faház és 319 puszta faház volt. Ehhez még hozzá kell számítanunk az ostrom és a tűzvész okozta károkat.

Ugyanez a kimutatás az Óvárban, a Híd (Dózsa György), Király (Augusztus 23.) és Farkas (Kogălniceanu) utcában, tehát a város központi részén is sok faházat említ, ami azt jelenti, hogy a tűzvész okozta foghíjakat kezdetben kevés pénzt igénylő megoldásokkal igyekeztek eltüntetni. Ezzel párhuzamosan — ahol volt rá megfelelő fedezet — természetesen tartós anyagokból is építkeztek, biznyság rá Szentkereszti András udvari tanácsos 1701-ben épülő háza, Újhelyi Gábor ötvösmester 1728-ban elkészült otthona, valamint a sokat renovált Esterházy ház. A német katonaságnak a városba költözésével azonban a tágas ház nem jelentett nagy előnyt tulajdonosának. A fellegvári kaszárnyákban ugyanis csak a katonaság egy része, a legénység fért el, a tiszteket és altisztiket a városban szállásolták el. Erre a célra elsősorban az arisztokraták nyáron üresen álló vagy félig lakott házait foglalták le, de a polgárok sem menekedtek a hivatlan vendégektől. A „tulajdon szentségének“ és a „polgári önérzetnek“ ez a durva megsértése fájó sebe volt a városnak, s ez az építkezések stagnálásában is megnyilvánult. A század közepe felé azonban, mikor már mind az anyagi helyzet stabilizálódása, mind a Gubernium pártoló magatartása lehetővé tette, csak megindultak a városi építkezések is. Az újonnan emelt vagy „ex fundamento“ renovált házakat ugyanis a Gubernium felmentette a beszállásolás kötelezettsége alól, s ez aztán végképp meghozta a városi lakosok építkezési kedvét. Ekkorra azonban a barokk nem újdonság többé, formáit rég megszokta már a városi polgárok szeme. A szoros bécsi kapcsolatok szálai ugyancsak az új stílus javára billentették a mérleg nyelvét, s így a katonai és egyházi építkezések körül forgolódo idegen mesterek kapósakká váltak.

A század derekán az első építők nagy része a városi házzal rendelkező arisztokraták közül került ki. Bár a napjainkig megmaradt legrégebb XVIII. századi kolozsvári háznak polgár volt a tulajdonosa, a város házainak becsléséről 1756-ban készített tabella főként arisztokrata házakat tüntetett fel nagyobb értékkel; a Teleki Ádám „Farkas negyedi“ házat 800 forintra becsülték, a Wesselényi Istvánét a „Közép negyedben“ 1600 forintra. Ugyancsak arisztokraták írták a városi tanácshoz beadott első kérvényeket is, melyekben a tulajdonosok megrenovált vagy éppen javítás alatt álló házaik felszabadítását kérték a beszállásolás alól. 1753-ból való Wass Dánielné, 1755-ből Teleki Sámuel beadványa; mindketten restaurált házaik taxájának felemelése ellen tiltakoztak. Wassné házat különben guberniumi rendeletre felmentették a beszállásolás alól. 1757-ben Bánffy Farkas szerződött „Piac-sori háza“ renoválására, s az elkészült épületet 1768-ban fel is szabadították a beszáll-

lásolás terhe alól. 1761-ben Rédey János Bécsből indított háza restaurálása ügyében levelezést, de a felszabadítást határozat csak 1767-ben született meg, 1763-ban Alvinczi Gábor özvegye, 1765-ben özv. Jósika Miklósné és Korda György, 1766-ban Halász Borbála, 1767-ben Teleki Sándor és az Apor család kérte restaurálandó háza mentesítését a beszállásolás alól. 1780-ban a Kemény ház, 1795-ben Bánffy Pál háza nyert mentességet.

Az arisztokrácia építési buzgalmát a császárvárossal való szorosabb kapcsolata, nagyobb igénye és megfelelő anyagi helyzete csak részben indokolja, illetőleg magyarázza. A házépítő arisztokratákat a kellemes és divatos otthon megteremtésén túlmenően a nemesi előjogok védelme is ösztökölte, és már csak azért is áldoztak városi házaik renoválására, hogy bizonyos mértékben függetlenítsék magukat a rájuk is érvényes városi kötelezettségek alól. Teleki Sándor és felesége a „Piatz Meridionalis Seriessen“ lévő „jo commoditásu két Contignatioju kő Házek) immunitásáért 1000 forintot ajánlott fel a városi tanácsnak — amit az el is fogadott —, csak hogy nemesi jogaik ne szenvedjenek csorbát. Mindig tiltakozást váltott ki belőlük, s nemesi jogaikra hivatkoztak, ha új házaikra magasabb taxát róttak ki, ha megintették őket a házaikból kifolyó szennyvíz miatt, vagy ha megtiltották nekik a bejelentés nélküli bálók rendezését és az engedély nélküli bormérést. £ két utóbbi miatt Kolozsvárnak sokszor meggyűlt a baja velük. Ettől függetlenül azonban, ha építési buzgalmuk egy kicsit a város ellen irányult is, végső soron Kolozsvár fejlődését eredményezte.

Az építkezések során sok földszintes házat emeletessé alakítottak át, ezért a Gubernium és a városi tanács ezek problémájával külön foglalkozott. Az 1778. április 25-én hozott rezolúció értelmében, „Mivel a Felsőleges rendelkezések azt tartják, hogy akik egy contignatio házat építenek, azon gazdák... 6 esztendőig immunitáttassanak“, aki házára emeletet épített, az is 6 esztendei felmentést kapott a beszállásolási kötelezettség alól. Emeletes ház építésével tehát már 12 évi mentesség járt, s az újdonsült tulajdonos méltán remélhette, hogy ez alatt az idő alatt a katonatartás kérdése valamilyen formában rendeződik. A végleges megoldás természetesen közkölt-ségen való kaszárnyaépítés lett volna. A város ebben az irányban tett is kezdeményező lépéseket, s 1767. szeptember 17-i keltetéssel a Guberniumtól engedélyt kapott az építéshez; 1787-ben pedig egy katonai kórház létesítésének terve vetődött fel. A katonai építkezésektől megcsömörlött város azonban ekkor még nem képes e tervek végrehajtására. A gondolat felmerülése azonban jelzi, hogy a hatvanas években már érlelődött a későbbi nagy középítkezések és városrendezési tervek eszméje.

A század vége felé a polgárság is nagyobb számban sorakozott fel az építetők közé. Az 1765-ös tabella már szép számmal sorol fel nagyobb értékre becsült polgárházakat, s az 1770-es adóösszeírás szerint is sok kézművesnek volt tulajdon háza; a polgári építkezések nagyobb mérvű megindulása azonban a század nyolcvanas, kilencvenes éveire tehető, s teljes mértékben csak a XIX. század első felében bontakozott ki.

Az építő polgárok közül 1779-ben Szentgyörgyi Mihály nyert 4 évi immunitást, mivel új háza igen sokba került. 1780-ban Mátéfi Dániel és Stekkel József házáat, 1785-ben a Peter Hermannét vették ki a beszállásolási kötelezettségek alól. Franz Gindtner kőművespallérnak, a Honigberger rézmű-

ves családnak, a harangöntő Andrásföszkiaknak, az ács Überlachernek a város legjobb helyem emelkedtek házaik, s Josef Leder kőműves Piac sori és Szentegyház utcai házait arisztokraták vették meg, méghozzá igen magas áron.

A század utolsó évtizedeiben új építető jelentkezett, maga a város. Kolozsvári palotája felépülése után Bánffy György sokat foglalkozott a városrendezés ügyével, különösen ami a főter rendezését, a vízvezeték és az utcák kövezését illeti. Bánffynak a város csinosodását szorgalmazó intézkedései csak részben tudhatók be a gubernátor gondosságának; akcióképességét elsősorban háztulajdonosi érdekei fűtötték. Kolozsvár főterén ugyanis hiába építette meg Erdély legszebb barokk palotáját, ha vele szemben, a templom körüli áruboltok mellett felhalmozott szemét, a vásárosok után maradt hulladék éktelenkedett, bizarr kontrasztban háza finom rokokó homlokzatával, s hiába járt hintón, ha lovai és járműve állandóan sárosak voltak. Az ívóvíz-kérdés megoldása közegészségügy szempontjából, a járványok leküzdése miatt vált fontossá, de jól fogott volna a házába szerelt, gépi erővel működtetett vízvezeték-hálózat szempontjából is. Bánffy szándékainak okai természetesen mit sem változtatnak azok helyességén.

A felmerült városrendezési kérdéseket a tanács magáévá tette, és áldozott is megvalósításukért. Így 1787-ben és 1788-ban a városi vízvezeték kérdése került napirendre, de az elkészült tervek közül egyiket sem fogadták el, s ezzel az ügy megfeneklett. 1788-ban a városi tanács a főter-rendezés tervét terjesztette a Gubernium elé. A terv előírta, „hogy azon sok kisebb és nagyobb boltokat és bódékat, melyek a főteren az elődök vigyázatlansága vagy tán beleegyezése folytán... jobbadán lágy anyagból összetákolattak... onnan eltávolítsák“, s ezzel a vásártéri forgalmat megkönnyítsék. A bontásra ítélt bódék a céhek és a katolikus egyház tulajdonát képezték, s a kárpótlás ügyében hosszadalmas viták keletkeztek. Ezekből az is kiderült, hogy a főteren akkor még ott állt a középkori pellengér és a szemetet takarító“ cigányok eszközeit őrző „kalicka“ is. Ugyancsak sok vita forrása lett a pálinkamérők és pecsenyesütők kiköltöztetése a várkapuk elé (212. kép).

1789-ben az utcakövezés ügyében született határozat, s ez meghagyta, hogy minden háztulajdonos — akár főúr, akár polgár — telke szélességében a háza előtti teret ölnyire kövezzék ki. Elhatározták azt is, hogy a városba bejövő szekerek hozzanak követ — ki mennyit tud —, a háztulajdonosokat pedig kötelezték, hogy a szemetet a saját udvarukon tartsák, s onnan szerével szállítsák a városon kívül. Az utcakövezés azonban magával hozta az utcák szélesítésének és kiegyenesítésének gondolatát is. A házsorok egyenes vonalba hozása, az épülő házak utcai frontjának meghatározása több, vita forrásává vált. A kiegyenesítés ugyanis a gyakorlatban legtöbbször azt jelentette, hogy az illető építő vagy a város, vagy a szomszéd telkéből fogott be egy kicsit. A telekkiegészítési kérelmek — mint például a Rédey Jánosé is — mindig arra hivatkoztak, hogy az utcai homlokzatok rendezése lényegében a város hasznára van, és szépülését szolgálja. Bethlen Rozália pedig már házának és a szomszéd Jósika ház magasságának összhangba hozásáért perel. Ami a városrendezés terén a XVIII. század folyamán csak próbálkozás és kísérlet volt, a klasszicizmus építészete elé már a kor követelmé-

nyeként tornyosult, s a városi Építető, majd Szépítési Bizottság keményen harcolt azért, hogy meg is oldja ezeket a feladatokat (213, 214. kép).

A városrendezési törekvések 1790-ben, a Gubernium Kolozsvárra költözésével különösen időszerűvé váltak. Az utcakövezés most már halaszthatatlan szükség lett; maga a Gubernium is sürgette, és megfelelő eréllyel foglalkozott vele. A városi tanáccsal karöltve, egyik rendeletet a másik után adta ki az utcák sártalanítása érdekében; megparancsolta a házak előtti szemét és sok törmelék elhordását, valamint az utcára szolgáló pincegádorok lebontását. Az utcakövezés és planírozás tervét az Építési Hivatal emberei készítették, s a munka felügyeletét is ők látták el. Az 1790 augusztusában tartandó országgyűlés előtt egész sor intézkedés látott napvilágot az utcák rendbetételével kapcsolatosan. „Minthogy a mostan folyó Holnapnak 3-adik napján az Ország Gyűlése itt Kolozsvárt bé fog állani, igen disztelenség lenne, ha az ide gyülekezendő sok fő Méltóságok s Nemesi Rendek a Köfalak mellyékeit s a Város utzáit-is afféle szemetekkel, Ganéjjal, Uttzákra rakott s ki hordott kőrákásokkal s Dombokkal tele tanálnák“, ezért 1790. augusztus 3-án a tanács megparancsolta a városnegyedek kapitányainak, hogy az említett „rondaságok“ eltüntetéséhez szekerek és kézi erő kirendelésével járuljanak hozzá. A háztulajdonosokat 12 forintnyi bírság kilátásba helyezésével arra kötelezte, hogy házuk elől a fundamentumból kiásott földet takarítsák el.

E rendeletek azonban többnyire hatástalanok maradtak. Ezért a Gubernium 1797-ben kénytelen volt kijelenteni, hogy a felfüggesztett fizetéseket addig nem folyósítja, amíg az „universitas, Convictus és Seminarium“ előtt való utcát meg nem egyenesítik, „mely nevezetesen a Gubernium Residenciaja előtt igen nagy illetlenségekkel és Mínyájonknak alkalmatlanságára még ez máj napig is készületlen hever“. Megtiltották a szennyvíz kivezetését az utcára, s meg Rédey Mihály özvegyét is megintették azért, mert udvaráról az utcára szolgáló csatorna „felette igen tisztátalan, és minden, még a közönséges aert is megvesztegető rusnyaságokkal tellyes“. A jobb közlekedés okáért 1794-ben a lezárt Magyar utcai kaput megnyitották, s guberniumi rendelet parancsolta meg a Közép utcai kapu ledőléssel fenyegető tornyának helyreállítását.

A század végén az egyházak ismét kedvet kaptak az építéshez, s a kilencvenes években szinte egyidőben készült el az ortodoxok, görög katolikusok, valamint az unitáriusok temploma.

A Gubernium ideköltözése hirtelen felduzzasztotta a város lakosságát. A meglévő házaknak nemcsak a beköltöző tisztviselőket kellett befogadniuk — ez egymagában véve sem volt könnyű dolog —, de az országgyűlés idején hónapokon keresztül itt tartózkodtak a varmegyék, székek és városok követei, valamint a királyi hivatalosak is. A kényszerű megoldások természetesen nem elégítették ki az új lakók igényeit, akik, ha módjukban állt, igyekeztek házat építeni maguknak. A jelentkező házépítési igényhez képest, telek meglehetősen kevés volt. Az amúgy sem nagy középkori telkeket nem lehetett már tovább aprózni, s amelyik arisztokrata família nem rendelkezett telekkel Kolozsváron, az polgárkézből nemigen tudott vásárolni; a sok munkalehetőség, valamint a beköszöntő jólét ugyanis a polgárság igényeit felfokozta, ezért a nagy többség nemhogy nem volt hajlandó megválni

telkétől, de maga is telekigénnyel állt elő. A város terjeszkedésének a régi falrendszer útját állta, s mivel a magasépítkezés legfennebb az egyemeletes szintet érte el, a kérdés megoldásához radikális eszközökre volt szükség. Felvetődött a falak lebontásának gondolata, de a XVIII. században erre még nem került sor. Viszont a be nem épített városi területeket és a teljesen kiszáradt vízárkot a város felparcelláztatta, és a kérvényezők rendelkezésére bocsátotta. Ezzel nagymértékben enyhítette a telekgondokat. Feltétele csupán annyi volt, hogy a tulajdonosok tartós anyagból építkezzenek, mert az a városnak díszére szolgál. Később már arra is kötelezték őket, hogy a leendő ház tervét az Építési Hivatalnál mutassák be. 1797-ben elrendelték a város házainak felmérését is. Kolozsvár mai arculatának megformálása tehát a XVIII. és XIX. század fordulóján kezdődött el.

Az építkezések fellendülése sok építőanyagot is kívánt. A téглаégetés eredetileg a város kizárólagos joga volt, s 1768-ban még cserépegetőt is létesített a szükségletek kielégítésére. Mindez azonban nem bizonyult elégnek, s kénytelen-kelletlen hozzájárult ahhoz, hogy saját szükségletére minden építő városi polgár téglát vettethessen magának. Ugyanakkor Josef Leder kőműves- és Anton Überlacher ácspallérokat a tanács már veréssel büntette, mert a konjunktúrát kihasználva, nyereségre égették a téglát, hogy a megszorult építőket „kisegíthessék“. 1794-ben téглаégető szakember is kevés lehetett, mert a város Ebesfalváról kért tíz téglavető mestert, de az ottani tanács levele szerint ők sem rendelkeztek megfelelő munkaerővel. A helyi építópallérok és mesterek — bár a század végén elég sokan voltak — ugyancsak nem győzték a sok munkát, s szívesen fogadtak fel idegen legényeket. 1796-ban éppen amiatt panaszkodott a kolozsvári magisztrátus a szamosújváriknak, hogy az ottani templomot építő főpallér mind elcsalta Josef Leder pallér keze alól a mesterlegényeket. A levél a szökevények visszaküldését azzal az indokkal sürgette, hogy a „Királyi városban, az hol főbb tziel mostan az Építetes rendiben a Felsőges Királyi Gubernium főbb és alsobb Melgos Tagjai Számokra való jo alkalmatosságok szaporítása, az Epittetésben nagy rövidség okoztatnék...“.

A századvég nekibuzdulását az 1798-as nagy tűzvész időlegesen megtorpantotta, de utána Kolozsvár polgárai újult erővel láttak ismét munkához. A tűzvész egyben a barokk alkonyát jelentette, ugyanakkor megnyitotta az utat a klasszicizmus jegyében fogant városképi együttesek kialakítása előtt.

Ezek voltak a XVIII. század építési feladatai. Felsorolásuk, úgy véljük, bárkit meggyőzhetett arról, hogy a betelepülő új mestereknek volt miért Kolozsváron maradniuk.

IV. A XVIII. századi építkezéseknél, belső berendezéseken, templomi felszerelések készítésén dolgozó kolozsvári mesterek közül 412-t sikerült felkutatnunk, illetőleg azonosítanunk. Ez a szám természetesen nem egyenlő a tényleges mesterlétszámmal, de megközelíti azt, és így alkalmas arra, hogy munkásságuk közelebbi vizsgálatával a fejlődés ritmusát is érzékeltessük. 1703-ban a város házbirtokos mesterembereinek összlétszáma 396; 1750-ben a bel- és külvárosban már 600 mesterember lakott, 1770-ben pedig számuk

685-re emelkedett. Ezekből az adatokból természetesen le kell számítanunk a művészeti élet fejlődése szempontjából közömbös foglalkozási ágakat.

Név szerint ismert mestereink szakma szerinti megoszlása a következő: 87 kőműves, 65 ács, 61 asztalos, 24 lakatos, 6 üveges, 57 ötvös, 4 órás, 5 pléhes, 12 rézműves, 48 fazekas, 1 ónműves, 2 harangöntő, 1 hangszerkészítő, 1 kárpitos, 1 flaszterező. Ide sorolhatjuk még azt a 6 geometrat is, akik a századvég középítkezéseiben mint hivatásos szakemberek ugyancsak kivették részüket.

Ha évtizedenként vizsgáljuk a mesterlétszámot, anyagunk nagyon aránytalannak mutatkozik. 1700-tól 1710-ig csupán öt mesterember neve ismeretes, holott a már említett kimutatás szerint összlétszámuk megközelítette a négy-százat. Az egy virginakészítőn kívül, forrásainkban 4 asztalos neve fordul elő céhügyeik rendezése kapcsán. A város falainak helyreállítási költségeit összeszámolva több kőműves-napszámot is feljegyeztek anélkül, hogy a kőművesek nevét is odaírták volna. Így az 1706-os renoválások 141 kőműves- és 853 napszamos-munkanapot vettek igénybe. A hetente elszámolt 47 kőműves-napszámból arra következtethetünk, hogy a város 7—8 kőművessel dolgoztatott.

A következő évtizedből 17 új mester neve került napvilágra, 6 ácsé, 5 kőművesé, 4 asztalosé és 2 ötvösé, közülük 13 új betelepülő volt. Az ácsok és kőművesek viszonylag nagy száma az építkezések megindulását jelzi, az asztalosok és ötvösök megjelenése pedig belső építkezési munkák, illetve dísz tárgyak készítését sejteti, mindenben megerősítve a század elején meginduló katonai és egyházi építkezésekkel, egyházi felszerelések készítésével kapcsolatosan eddig elmondottakat.

1720—1730 között 28 újabb mester tevékenységével ismerkedünk meg. A 3 ács, 14 kőműves, 2 kőfaragó és 1 szobrász felbukkanása az építkezések megszorodásáról vall, s művészi színvonaláról is sejtet valamit. E számok különösen akkor válnak beszédesekké, ha az ekkor folyó jezsuita építkezések során keletkezett, ma is fennálló műemlékeinkkel vetjük össze őket.

Az 1730 és 1740 közötti időből csupán 3 új mesterünk van. E kis szám nemcsak azt jelenti, hogy igen fontos forrástól, az 1727-ben és 1730-ban készített idegen-összeírásoktól estünk el, de utal a jezsuita építkezések befejezésére is.

1740 és 1750 között 35, 1750-től 1760-ig pedig 37 újabb mester tevékenységéről szerzünk tudomást. A sok kőműves-, ács- és kőfaragónév feltűnése újabb nagyobb lélegzetű munka megindulását jelzi, a festők, szobrászok igénybevételére pedig ugyancsak valami nagyobb művészi rangú megbízás nyomán kerülhetett sor. Ebben az időszakban folyt a Szent Mihály templom restaurálása és berendezésének elkészítése.

1760 és 1770 között már ismét kevesebb új mesterünk van, összesen 26. Ez szintén érthető, mivel a nagy egyházi építkezések már befejeződtek, s a magánépítkezések virágkora még nem köszöntött be. Ha azonban arra gondolunk, hogy a jezsuita építkezések megszűnése után csak 3, a tárgyalt periódusban pedig 26 új mesternévvel gazdagodtunk, nemhogy visszaesést, de fejlődést állapíthatunk meg.

Az 1770 és 1780 közötti időszakban az új mesterek száma rohamosan megnő, és eléri a 153-at. Ez esetben a nagy létszámnövekedés nemcsak a

feladatok szaporodásának a jelzője, hanem abból az egyszerű tényből is következik, hogy 1770-ből részletes kimutatás áll rendelkezésünkre a város összes mesterembereiről. Ezek után a következő tíz évtől szinte semmit sem reméltünk, ennek ellenére 1780-tól mestereink száma 35-tel gyarapodott. A megállás nélküli fejlődési ütemet itt már a szükségletek diktálták, s a középítkezések megindulása indokolja névtárunkban a három „insiner“ megjelenését. Az 1790 és 1800 közötti 74 új mesternév szintén szoros összefüggésben áll az építkezések nagyarányú fellendülésével, amit a Gubernium Kolozsvárra helyezése váltott ki. Ekkor már összesen 6 geometráról tudunk.

Ennyi, amit forrásanyagunk adatainak számszerű elemzéséből leszűrhetünk. A következőkben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy honnan verbuválódott, kikből tevődött össze a XVIII. század barokk mesterköre.

Kolozsvár barokk mestergárdáját részben a beköltözők, részben a cehek őshonos polgárai alkották. Többségben ez utóbbiak voltak, s a kézművesek alaprétégét képezték. A betelepülők a barokk stílus elterjedése és meghonosítása szempontjából érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, ezért a sort velük kezdjük.

A jó munkaalkalmat kereső vagy behívott idegen mesterekről a város 1727-ben és 1730-ban kimutatást készített, hogy anyagi helyzetükről és adózóképességükről tájékozódják.

Az összeírásokból kétséget kizáróan megállapítható, hogy ha a század elején folyó katonai építkezések a barokk stíluselemek meghonosítása és a művészi színvonal szempontjából nem is számítottak sokat, a mesterkör formálásában annál nagyobb szerepet játszottak. Itt elsősorban nem arra gondolunk, hogy a restaurálási terveket mérnökkari tiszték készítették, akiknek a polgári építkezéseknél is sokszor hasznát látták, vagy hogy a védőfal-rendszerben esett károk felvételénél is közreműködtek, hanem arra, hogy a katonai építkezésekhez összegyűjtött mesteremberek irányító szerephez jutottak a későbbi városi építkezéseknél is. Ezen túlmenően a megszálló ezredek katonái között sok volt a kézműves, akik előbb mint katonák dolgoztak a hadiépítkezéseknél, majd látva a sok munkaalkalmat, leszerelésük után nem mentek haza, hanem itt telepedtek meg a városban. Leszerelt katona volt az a Katona Ács János is, aki 1718-ban már mint a kőműves céh tagja vett részt *A Kolozsvári Kőfalak, Bástyák reparatiojáról és befedéséről lőtt Investigatiok* című jelentés elkészítésében, de katona volt az 1721-ben letelepedő Georg Grassler festő is; vele a Szent Mihály templom berendezésének készülésekor találkozunk ismét. Az obsitos németek 1745-ben készült összeírásában említik Német Tamás, Német Lőrinc, Német Ferenc, valamint Filippus és Marjas kőműveseket, Andreas Foris ácsot és Michael Hancz asztalost. Az idegen-összeírások néhány esetben még azt is feltüntetik, hogy az illető melyik katonai egységhez tartozott. Johannes Liepperth aranyműves, Andreas Gutschka kőműves, valamint Paul Singer ács a Neipperg, illetőleg a Rabutin ezreddel jött be Erdélybe. Az önként ittmaradtak mellett voltak olyanok is — Martin és Johannes Nickel ács-mesterek, Johannes König szobrász —, akiket egyenesen küldtek a katonai építkezésekhez. Königet eredetileg Gyulafehérvárra irányították, s csak azután tette át Kolozsvárra működése színhelyét, miután ott munkáját elvégezte. Azt gyanítjuk, hogy Anton Schuchbauer szobrász is hasonló módon került Erdélybe.

Úgy látszik, az önként bevándorló mesterek szakmai megoszlása nem felelt meg a felmerülő igényeknek, ezért hívhatta be a város Schwalbachból Konrad Hammer építópallért a várfalak renoválásához; egy év sem telt el, s Hammer öccse, a kőfaragó Johannes Hammer is megérkezett Kolozsvárra.

A megtelepedők kereseti lehetőségei más szerencsét próbált is ide csábítottak. Josef Pezel kőműves például már 1701-ben Erdélyben volt, de Kolozsvárra csak 1726-ban költözött, amikor is azonnal a Közép kapu bástyája renoválására szerződtek. Paul Singer is csak 1722-ben költözött Kolozsvárra, Josef Hoffmayer pedig Váradot hagyta ott a Szent Mihály templom restaurálása kedvéért. Martin Sellner kőműves 1716-ban mint menekült érkezett, Jacob Miller asztalos pedig azt vallotta az összeíróknak, hogy 1720 körül saját elhatározásából költözött a városba.

A főként erődítési munkákat végző mesterek mindenikének további sorsát sajnos nem kísérhetjük nyomon, de hogy részt vettek a jezsuita építkezésekben is, azt a teljesen logikus feltételezés mellett az idegen-összeírások néhány adata is valószínűvé teszi. A már említett Martin és Johannes Nickel ácsok „ad Caesarem et Jesuitam Laborem“ jöttek be a városba. Martin Sellner kőműves pedig azért nem fizet adót, „quia educilat R. Patribus Jesuitis“. Georg Grassler festőnek az összeírás idején a jezsuitáktól volt valami jövedelme. Grimmer Péter építőmester a Piac tér nyugati során álló házát 1738-ban a jezsuitáknak adta el, Umlich Mihály kőműves pedig 1745-ben a „szeminárium“ házában lakott. A század eleji mestereknek a jezsuitákkal való kapcsolatai arra utalnak, hogy ezek a mesterek természetszerűleg megtalálták az utat a civil építkezések felé is, s így az új stílus úttörőivé váltak.

A beköltöző mesteremberek a század elején kizárólag a „Birodalom“ területéről jöttek. Volt, aki Magyarországról került ide, mint a szobrász Schuchbauer és Johannes Jenne kőműves; Johannes Friedrich üveges Sziléziából, Liepperth ötvös Hamburgból, Rubrecht Brandstätter ács Salzburgból, a Nickel testvérpár Pfalzból, Martin Sellner kőműves Felső-Ausztriából, a Hammer testvérek Schwalbachból, Wolfgang Stichel ács a Sváb hercegségből, Umlich Mihály kőműves Karintiából vándorolt be. Severinus Pech asztalos és Sebastian Schneider kőműves Tirolból, Peter Hermann asztalos, Josephus Lederer és Andreas Gutschka kőművesek Szászországból, Johannes König szobrász, Johannes Visiner, Josef Pezel kőművesek, valamint Paul Singer ács Bajorországból származtak, a Hartmann kőfaragó família pedig Csehországból vette eredetét. Sajnos a későbbiek során már kevés esetben derül ki a beköltöző mesterek illetősége. Franz Pamerről (Pämer) azonban tudjuk, hogy bajorországi, Johannes Wilke lakatos berlini, Johannes Cristoforus Elikh lakatos, valamint Johann Strauber rajzoló mester bécsiek. Johann Simon rézmetsző Nürnberg tájáról vándorolt be a XVIII. század végén, Gold Ferenc kőművespallér Magyarországról költözött be, az Andrásofszki harangöntő családról, valamint Carlo Justi mérnökről csak nevük alapján sejtjük, hogy lengyel, illetve olasz származásúak. Az elmondottakból kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a bevándorlók zöme Ausztria és Németország területéről érkezett, s csak elenyésző százalék a „Birodalom“ más országaiból. Ez a megállapítás egyben azt is jelenti, hogy ezek a mesterek a barokk stílusnak a német és osztrák változatait közvetítették felénk; a helyi barokk stílus ezek hatására alakult ki. A mesterek származásának felkutatása tehát

egyben a stíluseredet kérdésére is feleletet ad. A stílusvándorlásnak ez a mestervándorlással egybekötött közvetlen formája talán nem lett volna annyira hatásos, ha az egész politikai, vallási és művészi életet irányító központ nem Bécs lett volna. Így azonban a hivatalos irányvonal és a spontán folyamatok találkozása biztosította, hogy Erdély, jelen esetben Kolozsvár, az osztrák barokk hatásterületévé váljon.

A XVIII. század közepe felé azonban a betelepülőknek már csak egy része volt idegen, azaz külföldi, más részük Erdély különböző városaiból érkezett ide. Mint már említettük, az 1740-es években Josef Hoffmayer kőfaragót a Szent Mihály templom munkálatai csábították Váradról Kolozsvárra, de Váradról költözött ide Kaczler András Mihály festő is 1756-ban. Az idős Umling Lőrinc százkézdi — Saschiz — asztalost 1742-ben iktatták a kolozsvári polgárok sorába, Anton Richter asztalos Szebenből jött a Bánffy palota építkezéseihez, és itt folytatta tovább mesterségét, Josef Leder építópallér pedig Szamosújvárt hagyta ott kolozsvári megrendelői kedvéért. A szép órákat készítő Kovács Daniel Kézdivásárhelyről — Tîrgul Secuiesc — származott, de bécsi tanuló ideje lejárta után Bánffy György gubernátor támogatásával egyenesen Kolozsvárra költözött. Megtelepedéséhez, a magas pártfogóra való tekintettel, a városi tanács anyagi segítséget is nyújtott. Konrad Richter flaszterezőt Szászsebesről — Sebeş — szerződtették Kolozsvár utcáinak kikövezésére; itt is halt meg, s fia sem ment vissza szülővárosába. A Toldalagi—Korda palotát építő Carlo Justi mérnök 1789-ben még Küküllő — Tîrnăveni — vármegye geometriája volt.

A XVIII. századi munkaerő-vándorlást jól jellemzi Tauffer János kárpitos sorsa. Tauffer származására nézve nyugat-magyarországi, de mesterségét Bécsben tanulta. Ott ismerkedett meg Samuel Brukenthal gróffal, aki magával vitte Szebenbe. A Gubernium Kolozsvárra költözésével Tauffer is követte ide megrendelőit. Már e néhány adat is világosan mutatja, hogy a Kolozsváron folyó építkezések, különösen a századvég hatalmas fellendülése, nagy vonzóerőt gyakorolt az erdélyi városok mestereire is.

A század elején idegenből érkező mesterek nagy része Kolozsvárra jövetele után is együtt maradt, s vagy a „parochialis scola“ lakója lett, vagy a Szent Mihály templom körüli boltokban telepedett le. Egy részük D. István kolozsvári polgár házában kapott szállást. Az együtt lakó mesterek közül sokan — például akik a templom körüli boltokban éltek — együtt is dolgoztak, s így nemcsak lakó-, de munkatársak is voltak. Az idegenbe szakadt embereknek ez az összetartása nemcsak a védelem keresésében leli magyarázatát, hanem a középkori építópályák szellemének késői továbbélésében is. Azt a tendenciát különben, hogy bizonyos mesterek szívesen dolgoztak együtt, a kolozsvári építészettel kapcsolatosan gyűjtött anyagunkban is megfigyelhetjük. Utalunk itt a Hammer és Nickel testvérpárok összetartására, a Schuchbauer — Nachtigall — Severinus Pech, a Schuchbauer — Hartmann — Edlinger-féle együttesekre vagy Leder és Überlacher közös vállalkozásaira. De a Szamosújváron építő Jung József is magával vitte pesti legényeit, ácsait és kőfaragóit, a váradi székesegyház építő Ricca is a maga embereivel szinte szervezett építőtársaságot alkotott. Ezek alapján megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy az építópályaszerű együttes még a XVIII. században is az építési munkaszervezés egyik alapformája lehetett.

Rátérve a helyi mesterekre, legelőször az őket tömörítő céhektől kell szólanunk. A XVIII. század végi pangást a céhek különbözőképpen vészelték át. A hajdan népesebbek, mint például az asztalosok, ötvösök, fazekasok céhei, ha megsínylették is a változásokat, de életképesek maradtak. Mások viszont, amelyeket a válság súlyosabban érintett, megszűntek; sokszor elég hosszú haldoklás előzte meg kimúlásukat. 1718-ban a várfalak reparációjához szükséges költségekről való kimutatást az ács és kőműves céh tagjaiként ácsok, kőművesek és kőfaragók írták alá, az 1770-es összeírás idején azonban a két utóbbinak már nem volt céhe. Nem szerveződtek céhbe a XVIII. század festői sem, ugyanakkor tevékenységi területük meghatározásánál a régi céhszabályokat vették alapul. A kőfaragókhoz hasonlóan a szobrász sem a céhkeretek között élte életét, de nem vált céhtaggá az üveges és kárpitos sem. A rézművesek sokáig a szebeni céhhez tartoztak; a kolozsvári csak 1756-ban alakult meg 9 taggal. A sok új házra ugyanis mind több és több vízlevezető csatornára volt szükség, s anyaghoz csak a céhen keresztül jutottak.

Ha figyelmesen végignézzük a rendelkezésre álló adatokat, kitűnik, hogy a fiatalabb iparágak — mint az üveges és kárpitos — keretében egyáltalán nem alakult céh, s a meglehetősen kevés szobrász, festő és rézmetsző sem tömörült céhbe. A kőművesek és kőfaragók nagyobb létszámú céhét valószínűleg a munkaerő-bevándorlás szüntette meg, mivel a szakma fejlődését nem a helyi erők határozták meg. Az eddig elmondottak alapján önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy milyen viszony alakult ki a zárt keretű céhek és a beköltöző mesterek között.

Az előbbieken már utaltunk rá, hogy a beköltöző mesterek, idegenek lévén, egymással alkottak közösségeket. Csak ritka esetben tudtak azonnal beilleszkedni a helyi polgári élet keretei közé, mint az 1718-ban már céhtag Katona Ács János. A legtöbbször vagy a beköltözők idegenkedtek a céhtagságtól, vagy a céh nem vette fel őket soraiba. Ha az új mesterek többségben voltak, mint a szakma helyi művelői, s munkájuk nélkülözhetetlennek bizonyult, önállósági törekvésüknek nem volt akadálya. Sőt a betelepülő kőművesek és kőfaragók egyenesen a céh bukását okozták. A céhek érezték az újonnan jöttekben a létüket fenyegető veszélyt, s minden úton-módon harcoltak ellenük. Megakadályozták, hogy mesterként céhekbe álljanak, vagy termékeik árusítását tilalmazták. A céh keretein belül csak legényként vállalhattak munkát, vagy pedig a kontár sors létbizonytalansága fenyegette őket. Schelling Boldizsár rézműves céhbe állási kérelmével például még a Gubernium is foglalkozott. Próbálkozása ennek ellenére nem vezetett eredményre, mivel „szabad állapotát és tisztességes voltát hazája távolsága miatt” nem tudta bebizonyítani. Még 1793-ban is guberniumi rendelet kellett ahhoz, hogy az ötvös céh Böhm János aranyművesnek divatcikkék és egyéb nem gyártott dolgok árusítását megengedje, s ugyancsak főkormányászki leirat parancsolt rá a városra, hogy egy galíciai fazekasnak adják vissza elkobozott portékáit, ha azok különböznek a helyi készítményektől.

Ha azonban egy iparágon belül több versenyképes szaktárs tűnt fel, úgy harcoltak ellenük, es szabadabb életlehetőségeik ellen törtek azzal, hogy céhbe kényszerítették őket. Így járt el az ács céh is, mikor a *Directiva Regulák* című szabályzatának 14. pontjában az 1774. június 2-i királyi leiratra hivatkozva kimondta, hogy „bárhon tanult valaki s bárhogy értse mesterségét, céhbe

állani tartozik, e végre esztendeig inaskodni vagy azt pénzzel megváltani köteles, hacsak a kir. kormányzékttól mentességet nem eszközöl ki“. Természetesen a sok munkával elhalmozott, kapós új mesterek nem siettek, hogy ennek a számukra előnytelen kötelezettségnek eleget tegyenek. Ezért a céhtagok mellett a céhen kívülieknek olyan népes tábora alakult ki — számuk a század végére elérte a 85-öt —, hogy a köztük folyó vita az ácsceh felbomlásához vezetett. Mikor pedig a céh újraalakult, nem hagyhatta figyelmen kívül a kontárok létezését sem, s a nagyszámú idősebb mesternek meg kellett engednie, hogy bizonyos megkötésekkel bár, de halálukig szabadon folytassák mesterségüket. Nem voltak azonban ilyen elnézőek a századvég legkeresettebb mesterével, a komoly ellenfél Anton Überlacherrel szemben; céhbe kényszerítésére még a Gubernium segítségét is igénybe vették. Az 1780. február 25-én kiadott rezolúció megparancsolta a mesternek, hogy a céhbe állást semmi indokkal ne halogassa tovább, „mert különben, hogy itten privatus embereknek dolgozzék, tellyességgel meg nem engedtetik“. Azt is meghagyták neki, hogy a céhet csak az „ártikulusok értelmében“ kritizálja, s ne emlegesse az új céhszabályok szükségességét. Tehát a XVIII. század végén a céhen kívüli mester nem minden esetben meghúzódó kontár csupán, aki valamilyen ok miatt nem tudott bejutni a mindenható szervezetbe, ellenkezőleg, elvi kifogásai miatt csak úgy hajlandó tagjai közé állani, ha megreformálják azt. Ebben az időben az elavult céhszabályok már természetesen nem feleltek meg az építési konjunktúra következtében vállalkozóvá alakult új mestertípus igényeinek.

A század közepétől kezdődően a céhen kívüli mesterek száma minden szakmában fokozatosan emelkedett, mivel a jobb megélhetés reményében vidékről mind több és több kézműves húzódott be a városba, főként ácsok, kőfaragók, asztalosok. A céh a kontárok tevékenységét a legtöbb esetben megakadályozta, vagy bizonyos korlátok közé szorította. Sípos Mihály és Kovács István ácsok 1785-ben azt panaszolták a magisztrátusnak, hogy a céh „feltartóztatta“ őket a munkában. Az asztalosok megengedték, hogy olyan munkát, amihez enyv és festék nem kell, céhen kívüli vagy akár ács is vállalhasson. Ugyanakkor 1781-ben nagyon rossz néven vették, hogy Johannes Reich üveges holmi pincetokok elkészítésére vállalkozott. 1796-ban a lakatos céh a főbíróra panaszolt, amiért a cigányokat a lakatosmunkától nem tiltotta el.

1799-ben legifjabb Újhelyi Gábor ötvöslegénytől a céh elvette szerszámait, amiért édesanyja műhelyében dolgozott. A sértett fél arra hivatkozott a városi tanács előtt, hogy az özvegy mesternének joga van a legénytartásra. Ez az adat már előrevetíti a következő század mesterlegényeinek sok jogtalan háborgattatását. Érdekes, hogy a XVIII. században még nem szerepeltek legény-problémák a városi tanács előtt. Pedig nyilvánvalóan voltak. Bizonyosság rá az asztalos céh és a legények 1701-ben kitört nézeteltérése. A vita okát nem ismerjük, de a céh „megcsapással“ fenyegette a „háborúságot“ indítókat, úgy, ahogy régen volt divat.

Visszatérve a mesterek és kontárok közötti harcra, megállapíthatjuk, hogy ennek hatalmi és féltékenységi kérdéseken túlmenően anyagi alapja volt, s amikor a céh „tekintélyét“ védtek, lényegében a céhtagok jövedelmet féltették a betolakodóktól. Egységről azonban a céhen belül sem beszélhe-

tünk, de különbözött az egyes céheknek egymáshoz viszonyított helyzete is. A kérdésnek erre a vetületére világít rá az 1770-ben készített összeírás. A konskripció a századvég kolozsvári mestereit anyagi helyzetüknek megfelelően 6 csoportba osztotta, hogy jövedelmük, illetőleg vagyonuk reális felmérése alapján rója ki rájuk a városi adót. Az összeírt 685 mesterember közül 266-nak a belvárosban, 171-nek pedig a külső városrészekben volt háza, 205 bérelt lakásban lakott, 16 pedig a szegények kategóriájába tartozott. A helyzetkép még világosabb lesz, ha céhenként és egyenként nézzük a felmérés eredményeit. A minket érdeklő szakmák mestereinek nagy része az ötödik és hatodik kategóriában szerepelt, tehát a házzal rendelkezők között is sok volt a szegény. A harmadik és negyedik kategóriába már elég keveset soroltak, az elsőbe az összes közül csak egy mester, a rézműves Martin Honigberger került.

A céhek közül a legrosszabbul az ötvösök állottak, 26 tagjukból 21 tartozott a hatodik kategóriába, 2 az ötödikbe, 2 a negyedikbe, 1 pedig, újházias lévén, nem fizetett adót. Panaszolták is, hogy egy-két emberükön kívül másnak nincs munkája. Ugyancsak rossz volt a helyzete az ácsoknak is, ahol a 22 tagból 16 a hatodik, 1 az ötödik s 2 a negyedik kategóriába tartozott, 3 pedig olyan szegény volt, hogy nem tudott adót fizetni. Hogyne szűrt volna hat szemet a céhnek a több legénnyel dolgoztató, egyik munkát a másik után vállaló Überlacher, aki kontár létére lényegében a céh orra elől halászta el a jobbnál jobb megbízásokat. Az ácsoknál valamivel jobban álltak a fazekasok és lakatosok. Az előbbieknél 38 tagból 2 özvegy, 1 teljesen szegény, 5 újházias volt, 17 a hatodik, 13 az ötödik kategóriába tartozott. A 15 lakatosból 3 szegényt tartottak számon; 6-ot a hatodik, 4-et az ötödik és 2-t a negyedik kategóriába soroltak. A 22 asztalosból 2 újházias volt, 8 a hatodik és 12 az ötödik kategóriába került.

A legjobb anyagi helyzetben kétségkívül a rézműveseket és a céhen kívüli mestereket találták. A 4 rézművest az első, harmadik, negyedik és ötödik kategóriába osztották be. Kevesen voltak, de úgy látszik, jól kerestek. A 35 minket érdeklő céhen kívüli mester közül — kőfaragó, kőműves, festő, szobrász, üveges, pléhes, órás — 10-nek volt háza, 13-nak nem volt, 12 a külvárosban lakott. A legelesettebb hatodik kategóriába csak 5 tartozott, 19-et az ötödikbe, 6-ot a máshol ritka negyedikbe, 2-t a harmadikba soroltak. Az egyik közülük Franz Gindtner kőművespallér volt, míg a kiváló szobrász Anton Schuchbauer csak a hatodikban szerepelt.

A jól kereső céhen kívüli mesterek főként az építkezésekkel kapcsolatos iparágakhoz tartoztak. Számuk az építkezési ütem meggyorsulásához mérten akkor már újra nagyon kevésnek bizonyult, pedig 24 kőművest, 3 kőfaragót, 1 szobrászt, 1 festőt, 1 pléhest, 1 üvegest tartottak nyilván. Éppen ezért a század két utolsó évtizedében az építkezéseknél nagyon sok volt az idegen munkaerő, s magasra szöktek a munkabérek is. Ezen limitációkkal próbáltak segíteni.

A termékek és a munkabérek árának, illetőleg összegének meghatározása nem új keletű jelenség. Az 1735-ös limitáció az ácsok nyári napszámát 30, a téli 24 krajcárban állapította meg, ha a maguk kenyerén dolgoztak; a gazda kenyerén nyáron 20, télen 16 krajcárt irányozott elő. A kőműves-napszámot a búza árától függően 30—48 krajcárban határozta meg. A limitá-

ciók betartása azonban nem volt a mesterek erős oldala, s a nagy kereslet lehetővé is tette, hogy túltegyék magukat az árszabásokon. A század végén, 1793-ban maga a Gubernium rendelte el, hogy a kőművesek, ácsok és a velük dolgozó mesteremberek bérét szabályozzák, de a rendeletet sürgősen fel kellett függeszteni, mivel „a Pallérok... jelentették, hogy a kihirdetett fizetés mellett külső országbéli Legények és mesterek, kik sokan vagynak, de magokot itten nem signáltak, meg nem maradnak, mind Haza mennek és e szerint a sok elkezdett munkák az Építetők kárával és rövidségével félben maradnak nem lévén azokon kívül az itt lakosok azon munkák végben vite-lére elégséges számmal...“. A tanács közvetítő javaslata szerint a mestereknek 30 krajcár, a legényeknek pedig 21 elegendő lett volna. A valóság viszont az, hogy Szamosújváron 1797-ben egy kőművesmester 45, az ács 42, a kőfaragó 48 krajcárt keresett, ugyanakkor a kőműveslegény 36 és 42 krajcárért, a kőfaragólegény 24-ért dolgozott, s még a napszámos is 20 és 15 krajcár közötti összeget kapott. Tehát a gyakorlatban minden munkabér jóval meghaladta nemcsak a Gubernium, de a városi tanács közvetítő javaslatában felajánlott összeget is. A munkabérszabályozás természetesen nem járhatott sikerrel, hiszen a bérek alakulása a kereslet—kínálat törvényén alapult, s a mesterek szakértelmének és igényeinek megfelelően változott.

V. Ha most már a művek oldaláról akarjuk mestereink tevékenységét elemezni, nehezebb helyzetbe kerülünk, mint azt az eddigiek után feltételezhetnők. Adatainkból ugyanis a különböző szakmák rangsorolásán kívül többre nemigen futja. A mesterek szakképzettségéről, a barokk stílus meghonosításában játszott szerepükről még nagyon keveset tudunk ahhoz, hogy a végső szót kimondhassuk. Művet és mestert aránylag kevés esetben kapcsolhatunk össze, ez pedig azzal jár, hogy az ismertebb mesterek egyben szakképzettebbeknek is tűnnek azok mellett, akiknek éppen csak a neve bukkant fel valahol, vagy akikről nem is hallottunk. A jövő kutatások érdekében azonban mégis hasznosnak látszik, hogy az anyag ma már leszűrhető tanulságait papírra vessük, tudván tudva, hogy az így kialakult képen az új adatok sokat változtathatnak. Kezdjük talán a kor építőmestereinek értékelésével.

Az első építésznemzedék eddig ismert két legjelentősebb tagja Konrad Hammer és Grimmer Péter volt. Kinyomozásra vár még, hogy a század elején betelepülő sok német kőművesmester, hogy csak Josef Pezel, Andreas Gutschka nevét említsük, hol és mit dolgozott, s tevékenységük mennyiben segítette elő a stílus meggyökerezését. *Konrad Hammer* építette Marosvásárhelyen a jezsuita templomot, s Kolozsváron a ferences (214. kép) és a Szent Mihály templom tornyát. Ezek alapján elképzelni is nehéz, hogy éppen a kolozsvári jezsuita építkezésekbe ne kapcsolódott volna be. Ezen egyszerű logikai következtetés alapján őt tartja az irodalom a kolozsvári jezsuita templom mesterének is (216. kép). Biztosra vehetjük, hogy Hammer dolgozott a templomon, habár annak felépítéséhez egy kőműves nem volt elegendő. Az is meglehet, hogy a terv Bécsből érkezett. Hammer művei — beleértjük a kolozsvári jezsuita templomot is — mind az alaprajz, mind pedig a részletformák tekintetében mintaképeivé váltak a később épülő templomoknak. Hatásukra terjedt el nálunk is a különben német vidéken honos, kéttornyos,

háromtengelyes homlokzat-megoldás, központi fő- és két mellékbejárattal. Az II Gesut utánzó, egyszerűen elegáns, horizontális tagolású homlokzattípus elterjedése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az erdélyi barokk templom ki-képzése mindvégig mértéktartó maradt. Hammer két templomát, valamint a század eleji egyházi építkezéseket a külföldiekhez mérten az egyszerűség jellemzi. A későbbi templomépitészet formatárukból sokat merített, ugyanakkor még tovább egyszerűsítette az innen kölcsönzött elemeket. A kolozsvári korai egyházi építkezések stíluselemei közül a városi építészet csupán a legegyszerűbbet, a füles ablaktípust vette át, azt is egy kissé átalakított formában. A jezsuita templom ívelt szemöldökös kapuzatai vagy a nemes ifjak konviktusának oszlopos portáléja teljesen hatástalanok maradtak, habár lehet, hogy Leder oszlopos erkélye a század végén ez utóbbtól inspirálódjon. Még félkörös lezáródású, szemöldökköves ablakot is alig találunk (Bánffy palota). A vidéki kastélyépítészetben azonban annál inkább nyomára bukkanunk ezeknek az elemeknek, például Zsibó, Hadad, Bonchida, Mezősámsond stb. kastélyainál, ahova éppen kolozsvári mesterek — Grimmer Péter és Franz Gindtner közvetítésével kerültek el. Hammer tevékenysége tehát közvetett formában hatással volt a későbbi világi építészetre is.

A közvetítő, a kortárs *Grimmer Péter* Bonchidán a lovarda és istálló' építésénél használja a kolozsvári egyházi építészet formaelemeit az 1750—1753-as években. De Grimmer építópallérról az első adatok sokkal korábbiak. 1729-ben már háza volt Kolozsváron, s lehetetlennek tartjuk, hogy csak az ötvenes években kezdett volna dolgozni. Bonchidai művei ugyanis Hammerhez hasonló, kiforrott építésznek mutatják. A jezsuita templom részletformáinak alkalmazása alapján fel kell tennünk, hogy dolgozott a század elején folyó egyházi építkezéseknél is. Ha helytállóak a kutatás eddigi megállapításai, ő helyi származású mesterember volt, akinek jó anyagi helyzetére — 1738-ban a Belső-Monostor utcában (December 30. utca) álló nagy háza után tetemes adót fizetett — és Kolozsvárhoz kötöttségére az világít rá a legjobban, hogy a Szent Mihály templom Három királyok oltárának ő volt a donátora.

A második generáció legismertebb mestere, *Franz Gindtner* szintén szívesen használja a jezsuita templom részletformáit. Gindtner akkor született, mikor az első generáció már javában dolgozott; fennmaradt első munkái az 1750-es évekből valók. Tevékenysége az egész századot felölelte, és egész távoli vidékekre is kiterjedt. Kolozsváron kívül Magyarfenesen — Vlaha —, Tordán, Zilahon és Hadadon éppen úgy megfordult, mint Erzsébetvároson és a mezőségi Sámsondon. Templomok, kastélyok, városi házak és paloták bizonyítják, hogy ügyes kezű mester volt, és megérdemelte a „Kays. Königl. Fortifications Maurer palier“ címet. Gindtner munkássága érdekes dolgokra hívja fel a figyelmünket. A XVIII. század első nyílt erkélye Kolozsváron a jezsuita templom főbejárata feletti erkély. A század végén a kolozsvári későbarokk építészetben újra feltűnik a kapu feletti, konzolokon nyugvó, mellvédes, nyílt erkély. Az volt a feltevés, hogy ez az erkélytípus eredetét a Bánffy palotától vette. Gindtnernek a hadai kastélyhoz készített tervén a Bánffy palota megépülése előtt, már 1772-ben ott találjuk az emeleti nyílt erkélyt. E tényből természetesen nem akarunk arra következtetni, hogy a városi házak emeleti nyílt erkélye a jezsuita templomtól vette volna eredetét

— habár kétségtelen, hogy hatott kialakulására —, sem arra, hogy a nyílt erkély meghonosítása Gindtner nevéhez fűződne. Városi palotát idéző hadadi terve alapján azt azonban megállapíthatjuk, hogy az erkély-motívum Kolozsváron a Bánffy palota elkészülte előtt ismert és használt építészeti elem volt, t elterjedése szoros kapcsolatban állt Gindtner építési gyakorlatával. Ezek szerint tehát nem csupán a Bánffy palota udvari erkélye hatott Kolozsvár késő-barokk építészetére, hanem a korábbi kolozsvári építőgyakorlatnak is szerepe lehetett az említett erkély megfogalmazásában.

Gindtnernek sajnos sokkal kevesebb művéről tudunk, mint ahány helyen feltehetően dolgozott, s ezek közül is csak az erzsébetvárosi örmény nagytemplom (220. kép) meg a hadadi kastély terve alapján mondhatunk véleményt stílusáról. Mindkét épület már a késő-barokk alkotása. Gindtner származásáról az eddig előkerült adatok semmit sem árulnak el, de stílusát erős szálak fűzik a bécsi barokkhoz, J. B. Fischer von Erlach és J. L. Hildebrandt művészi örökségéhez. Az erzsébetvárosi nagytemplomnak a kalocsai székesegyházhoz való hasonlósága alapján azt is feltételezhetjük, hogy ismerte a Magyarországon működő Mayerhoffer András tevékenységét is. Nem lehetetlen, hogy az ő köréből került ki. Gindtner építészeti stílusára a felületek fellazítása jellemző; szívesen tagol korinthusi és ión fejezetes lizénákkal, használja a szalagfonatos homlokzatlazást, csak mindent sokkal egyszerűbb formában, mint szellemi mesterei.

Gindtner ízig-vérig városi építész volt. Hadadi kastélyterve is városi palotára emlékeztet, s monumentális erzsébetvárosi templomának szalagfonatos homlokzatlazása még akkor is a bécsi Daun-Kinsky palotát idézi, ha terve kialakítására a kalocsai székesegyház hatott. Habár a Bánffy palota jelentősége a kolozsvári késő-barokk szempontjából elvitathatatlan, Gindtner munkássága mégis arról győz meg, hogy a bécsi stíuselemeket tartalmazó késő-barokk építőművészet a Bánffy palota felépülése előtt már formálódóban volt.

A második építésznemzedék többi tagjának munkássága még felderítésre vár. Bethlenszentmiklósi tevékenysége alapján tehetséges mesternek tartjuk *Franz Schweiningert* is, aki a kastély renoválása során kitűnő stílusérzékről tett tanúságot. Az a tény, hogy az Alvinczi bárók kolozsvári házának felépítésére is őt szerződtették, azt jelenti, hogy feltételezésünknek van valós alapja. *Pámer (Pämer) Ferencet* 1744-ben egy vállalat 43 évesnek tünteti fel. Szolgálatait a Telekiek és Wesselényitek egyaránt igénybe vették. Sokfelé renovált, önálló műve volt Teleki Ádám kolozsvári háza. Kendilónán nagyobb arányú javítást végzett, Zsibón a kastély építésének befejező munkálatait vezette. Élete utolsó éveit Zilahon töltötte el. Annak ellenére, hogy a források aránylag több munkáját hozták napfényre, szakmai felkészültségéről egyelőre nem mondhatunk véleményt, stílusát nem ismerjük. Úgy véljük, hogy a Szilágyságban több lappangó műve lehet, de Kolozsváron sem csak Teleki Ádám dolgoztathatott vele.

Ugyancsak felkutatásra vár az 1770-es években Kolozsváron tartózkodó pallérok tevékenysége is, hiszen a század végén meginduló nagy építkezések során minden bizonnyal mindegyiküknek jutott munka. Így *Fridericus Czoll* 1770-ben már a mesterek között szerepel, *Matthias Worzinger* építőmestert pedig az előkelő negyedik kategóriába sorolta az 1770-es összeírás. Anyagi

helyzetét tekintve Gindtnerrel egy színvonalon állott, kérdés, hogy az építészet területén is egyformán tehetségesek voltak-e. Nagy adózőképessége mellett vall, hogy sok munkája lehetett. *Josef Christian* építómester 1785-ben a Szent József szeminárium épületeinek becsűjét készítette el. Tekintélyes polgárnak kellett lennie, ha rábízták ezt a munkát.

A harmadik építésznemzedék legmarkánsabb egyénisége, *Josef Leder (Lederer)* Szamosújvárról költözött Kolozsvárra, de akkor már elismert mester lehetett, különben nem halmozták volna el megtisztelő feladatokkal. Szamosújvári munkásságának felderítése a kolozsvári késő-barokk szempontjából is fontos lenne. Leder a Bánffyak, Telekiek és Wesselényiek városi palotáit építette, s elkerült megrendelői vidéki birtokaira is; így Kolozsváron és Kolozs megyén kívül Külső- és Belső-Szolnok is tevékenységi körébe tartozott.

Leder kezén az amúgy is mértéktartó késő-barokk még tovább higgadt (221, 222. kép). Épületeinek tiszta egyszerűsége már a klasszicizmus nyugalma sugallja. Munkássága át is nyúlik a XIX. század első felébe, s utolsó művein már klasszicista formaelemek megjelenésére figyelhetünk fel. Leder épületein a tengelyközöket már nem falpillérek választják el egymástól, hanem legtöbb esetben alig kiemelkedő, fejezet nélküli lizénák. Sávós vakolású falai, a folyosó-mellvédeken alkalmazott szalagfonat, valamint a főpárkány és az erkélyek feletti urnák a Bánffy palota formaelemei közül származnak. Szívesen épített homlokzati erkélyt is, két füzéres, ión fejezetű oszloppal alátámasztva. Leder oszlopos erkélyei, bár dekoratívabbak, mint a konzolos típus, ez utóbbival nem tudták felvenni a versenyt. Jellemző Lederre, hogy néhány esetben a házak padlásterébe kétablakos, központi elhelyezésű manzárdszobát épített be. Ezzel megtörte a tető vonalát, ugyanakkor magát az épületet mozgalmassabbá tette. A Református Kollégium esetében ezt a megoldást nyilvánvalóan az óra elhelyezése indokolta, de úgy látszik, hogy sikere volt vele. Hasonló kiképzésű a December 30. utca 22. számú és a Petőfi utca 9. számú ház is. Ilyen tetőmegoldású volt a földszintes Ürmössi ház is a hajdani Majális utcában (Köztársaság utca). Ez utóbbi három épület mesterét ugyan nem ismerjük, de a Református Kollégiummal való analógiájuk alapján biztosra vehetjük, hogy Leder tervezte őket.

Leder másik kedvelt építészeti motívuma az ívsoros árkád. Ennek kolozsvári elterjedéséhez mesterünk munkássága is hozzájárult. Míg azonban a Bánffy palota és néhány, hatása alatt keletkezett épület esetében az oszlop-architrav kombinációval találkozunk, Leder szívesebben épített pillérből és archivoltból tornácot; ezzel az ívsoros árkádot a helyi ízlés szellemében fejlesztette tovább.

A század végén Leder mellett még sok jó képességű építész működött, akiknek a tevékenysége lényegében véve a következő század első felében bontakozott ki. Jelen esetben csak nevük felsorolására szorítkozunk, anélkül, hogy munkásságukat részletesebben ismertetnők.

1798 előtt már Kolozsváron dolgozott *Alföldi Antal*, a XIX. század első felének keresett mestere. Abban az időben egy *Kovácsnai* nevű építómesterrel működött együtt, akiről később hallgatnak a források. 1799-ben *Eikler Ferenc*nek a marosvásárhelyi tanács előtt folyt pere; nyilvánvalóan ott dolgozhatott. Munkásságáról különben semmit sem tudunk. A század

végén tűnt fel *Misli János* is, akinek nevével még többször találkozunk a XIX. századi városi protokollumokban. Sajnos kevés művére derül világosság belőlük. *Majer János* pallér a Toldalagi ház mesterei között szerepel először, s vele is tárgyaltak a palota felépítéséről. A *Burger Ferenc*re vonatkozó első adatunk szinten 1799-ből való, de a későbbiek során még sokat emlegetik, sajnos nem műveivel kapcsolatosan, hanem kibírhatatlan, erőszakos természetete miatt. Az 1799-es év Kolozsváron találta *Gold Ferenc*et is, akit később azért eskettek szívesen a városi polgárok közé, mert jómódú és „jó karakterű” ember volt. Az építőmesterek számának századvégi megnövekedése félreérthetetlenül utal a tűzvész után megszorodott sok tennivalóra.

Gyűjtött anyagunkból világosan látszik, hogy a kolozsvári pallérok, főként a városokban is építető arisztokraták révén, először a közeli, majd a távolabbi vidékeket is meghódították. A Wesselényiek Hadadra, Giroltra, Zsibóra, de Zilahra is Kolozsvárról vittek építőket. A Telekiek révén Kerelőszentpálra, Kendilónára, Hosszúfalura, Zentelkére, Igenpatakára — Ighiel —, valamint Nagybányára, a Bethlenek hívására Bethlenbe, Küküllővárra, Románfenesre — Vlaha —, Nagymásra kerültek el a kolozsvári mesterek. A Bánffyak Bonchidára, Válaszútra — Răscruci —, a Toldalagiak Marosvásárhelyre és Koronkára hívták őket, de ezeken kívül dolgoztak Egeresen, Tordán, Erzsébetvároson, Nagygoroslón — Someș Guruslău —, Jásfalván — Iașul —, Szilágycsehen — Cehul Silvaniei — és Szamosújváron is.

Az építőmesterekkel együtt természetesen a kiegészítő szakmák dolgozói is eljutottak az említett helységek némelyikébe. A kolozsvári építőmester mellett vidéken is kolozsvári ácsot, kőfaragót, asztalost és lakatosot találhatunk. Kolozsvári mester faragta az ajtó- és ablakkereteket, urnákat, párkányokat, szobrokat, és öntötte a templomok harangjait.

Az ácsok népes táborát főként a helyi erők duzzasztották fel. Ezért meglehetősen sok a kontár ács az egész század folyamán. Ennek ellenére az idegenek már a kezdet kezdetétől jól érvényesültek. Keresettségük oka minden bizonnyal az volt, hogy ismerték az új, divatosabb tetőformák készítésének módját. A század elején betelepedett ácsok tevékenységéről különben éppen olyan keveset tudunk, mint a kőművesekéről. *Josef Stekkel*, a *Nickel* testvérpár, *Rubrecht Brandtstätter* munkássága ma is ismeretlen a kutatás előtt, csak valószínűnek tartjuk, hogy a század eleji egyházi építkezéseknél működtek közre. *Johannes Nickel* Jánosra változtatott névvel még az 1770-es összeírás idején is Kolozsváron éledélt; úgy látszik, érdemes volt itt maradnia. A sok idegen mester mellett a bonchidai lovarda tetejét hazai ács, *Csorna István* készítette. Persze nem tudjuk, hogy Csorna milyen szakmai felkészültséggel rendelkezett, de úgy látszik, hogy vándorévei alatt elsajátított mindent, amit egy idegen mester tudhatott. Ugyancsak sokat foglalkoztatták a két *Kapusi Jánost* és *Máté Izsákot* is. A századvég nagy ácsmestere azonban az Ausztriából bevándorolt *Anton Überlacher* volt. Kolozsvári viszonylatban ő honosította meg a nehéz manzárdtetőket, de szakértelme miatt messzi vidékekre is elhívták. Gindtnerrel és Lederrel sokat dolgozott együtt, s a magisztrátus megbízásából a városnak is végzett ácsmunkát.

A rézművesek a sok edényfoldozáson, mozsár- és üstkészítésen kívül tetőcsatornákkal látták el a házakat; ha a rézfedelek kultiválását szorgalmazó királyi dekrétumnak nagyobb foganatja lett volna, még több munka

várt volna rájuk. Így a Bánffy palota erkélyének és Bergai professzor házá-
nak rézfedelén kívül másról nem emlékeznek meg forrásaink. Ettől füg-
getlenül a rézművesek, a két *Bertleff János, Michael* és *Martin, Honigber-*
ger, valamint *Steiler Márton* nagyon jól kerestek, és tekintélyes városi pol-
gárok voltak. A pléhesek szintén foglalkoztak tetőfedéssel; *György Mihály*
1795-ben azért perelte a zilahi református egyházat, mert a torony megfe-
désére kötött szerződést felbontotta, s ezzel tekintélyes kárt okozott neki. A
későbbiek során éppen a pléhes szakmában alakult ki nagy harc a céhbejutá-
sért. A század eleién betelepedett „töltésesek“, azaz pléhesek tevékenység-
éről nem maradt ránk adat.

A lakatosok közül kezdetben az idegeneknek kedvezett a szerencse; az
újmodi záruk, vasalások, ablakrácsok, vaskerítések divatos kivitele új stí-
lusban dolgozó mestereket kívánt. *Johannes Christoforus Elikh* a Rédey házon
dolgozott, *Johannes Haltrich* Kendilónán, *Johann Wilke* pedig Zsibón tevé-
kenykedett. De ez nyilván csak kis része munkásságuknak. A század végén
Ungvári István tűnik ki a névtelen mesterek közül azzal, hogy több fontos
megbízást kapott.

Az asztaloság, az ácsokhoz hasonlóan, megint a helyi erőtartalékból
merítő iparág volt. Az idegen mesterek viszont itt is kitűnően érvényesültek.
A század folyamán az ízlésben mutatkozó kettősség, a továbbélő késő-rene-
szánsz és az előretörő barokk egymásmellettsége talán sehol nem érzékel-
hető annyira, mint az asztaloság területén. Asztalosaink egy része, mint pél-
dával *Asztalos Boka János* és az *Umlingok*, a festett mennyezetek, templomi
festett bútorok készítésére specializálták magukat (223. kép), s mint egy
mákófalvi — Macău — dátumos láda is bizonyítja, ők voltak a mesterei a vi-
déki otthonok sokáig divatos iratos bútorainak is. Természetesen rajtuk kívül
még sok festő-asztalos működhetett, s a kalotaszegi emléktárgy tüzetes szám-
bavétele alapján lehet hogy többnek a neve napfényre kerül. A festő-asztalo-
sok köre a kolozsvári és a vidékről bevándorolt mesterekből alakult ki.

A bútorasztaloság és az épületasztalosi szakma viszont már új forma-
elemeket használó mestergárdát igényelt; ezért találunk kastélyaink és te-
kintélyesebb polgárházaink mesterei között sok esetben idegenből jött asz-
talost. Elég itt csak *Anton Richter* és *Johannes Christian Bähr* személyére
utalnunk. A század eleji híres céhmester, *Barth Szakáll Ferenc* vagy a már
említett *Christian Bähr* fia, *Andreas Bähr*, *Michael Hancz*, *Peter Hermann*
vagy a sok inassal dolgozó *Czittner Mihály* tevékenységét egyáltalán nem
ismerjük. Ugyancsak nem tudjuk, hogy az oltárkészítő *Severinus Pech* és fia
dolgoztak-e másfajta asztalosmunkát, s volt-e, aki megtanulta tőlük az ol-
tárkészítés mesterségét. Egyáltalán az asztalosok oltár- és szószékkészítő mun-
kássága meglehetősen kívül esett a kutatók érdeklődési területén. *Késmárki*
Jánosról, aki a Teleki házhoz rajzolt gyönyörű ajtóterveket (224. kép), pél-
dával pénzhamisítási pere alkalmával derült ki, hogy építészeti és szobrá-
szati szakkönyvei is voltak. Barokk képzettségű mester lehetett a Rédey ház-
nál dolgozó *Kövendi Sámuel* és *János*, a Drágban tevékenykedő *Fronius*
János, a zsibói és kolozsvári munkásságáról ismert *Füzi Mihály* is. Ugyancsak
a század végén vált mesterré a következő korszak sokat emlegetett aszta-
losa, *idős Harai József*.

A fazekasok XVIII. századi kályháiból alig maradt valami. Múzeumaink kályhacsempéi nem barokk díszkályhákból származnak. A divatos kályhák készítésének módját azonban a Bánffy palotában és a Rédey háznál dolgozó mesterek, *Paul Pischof, Krausz György* és talán mások is, feltehetően jól értették. A vidék pedig továbbra is a már megszokott zöld, esetleg tarka mázas, hagyományos mintázatú csempéket igényelte. Azonban a kályhadivat is sok változáson ment keresztül, s Wesselényiné már hol váradi, hol szepesi „kemencéket“ rendelt zsidói otthonába.

A művészi jellegű szakmák művelői közül említenünk kell az ötvösöket. Mint már utaltunk rá, az ötvösipar a XVIII. században hanyatlásnak indult. Az ékszerdivatot Bécs diktálta, ennek következtében az ötvösművek tekintélyes része onnan került hozzánk. A céhnek az a panasza, hogy csak egy-két mesternek akad munkája, ilyenformán teljesen megállja a helyét. A barokk egyházi felszerelések között azonban sok helyi mester művére akadhatnánk, amint azt *Gyulai László* és *Szakáll János* híres alkotása, a Szent Mihály templom nagy monstranciája is bizonyítja (225, 226, 227. kép). Rajta már a teljesen kialakult barokk formanyelv uralkodik, s ami a kivitel finomságát illeti, bárhol megállná a helyét. Külön feladat lenne a XVIII. századi ötvösművek mesterjegyeinek összegyűjtése s a fennmaradt emlékek mestereinek meghatározása. Másként még hozzávetőleges értékrendet sem tudunk kialakítani e régi híres szakma művelői között. Csak elvétve találunk olyan adatot, mint a városi tanács véleménye *Szakáll Benedek* szakértelméről. Azt írták róla a Guberniumnak, hogy az Erdélyben előforduló ékkövekhez és azok „kipallérozásához“ kitűnően ért. Nagy értéket jelentenek *Gyergyai Mihály* ötvös mintarajzai is, melyek készítőjük gazdag formavilágáról tanúskodnak, és áttekintést nyújtanak a XVIII. század motívumkincséről (228, 230. kép). A remekező ötvöslegények rézmetszeteket is készítettek; próbalapjaik gyűjteménye, noha különlegesebb művészi értéket nem képvisel, mégis megérdemelné a részletes feldolgozást (229, 231. kép).

Az óngyártó szakmának Kolozsváron *Kantova Antal* volt a képviselője. Ő 1780-ban már itt élt, s a helyi jellegű ónedények tekintélyes része az ő műhelyéből kerülhetett ki. Templomi kegyszereink között valószínűleg egy-egy darab ma is őrzi emlékét.

A templomi felszerelés lényeges eleme a harang. A XVIII. században a szász harangöntő központok mellé Kolozsvár is felsorakozott, méghozzá az *Andrásofszki* „dinasztia“ tevékenysége révén. Úgy tűnik, hogy ebben a családban valamennyi fiú az apák mesterségét folytatta, Dánielből és Jánosból azonban különösen sok volt. Ez eléggé meg is nehezíti műveik megkülönböztetését; sokszor a személyeket sem tudjuk elkülöníteni egymástól. Andrásofszkiék — amellet, hogy Erdély jelentős részét ellátták haranggal — otthon Kolozsváron a város vízípuskájának rendbentartását is vállalták, s a szükségleteknek megfelelően új tűzoltó berendezéseket készítettek.

Szándékosan hagytam utoljára a szobrászok, kőfaragók és festők munkásságának méltatását. Jelentőségük a művészettörténet szempontjából — kivéve az építészeket — jóval nagyobb, mint az eddig felsoroltaké, de jóval több problémát is jelentenek a kutatás számára. A kolozsvári barokk szobrászat például a mai napig nélkülözi az eredményeit számba vevő monográfiát. Értékelésénél a szakirodalomból csak *Bíró József*nek a Szent Mihály

templom barokk berendezéséről írott dolgozatára számíthatunk, de ennek általános megállapításai az időközben feltárt levéltári anyag tükrében módosításra szorulnak.

Nem fogadhatjuk el első név szerint ismert szobrászunk, a gyulafehérvári építkezésektől érkező *Johannes König* munkásságának méltatását sem. Könignek egyetlen hiteles munkáját sem ismerjük. Ezért a neki tulajdonított művek alapos elemzése után is legfennebb csak azt állapíthatjuk meg, hogy azok egy kézből kerültek-e ki, de még akkor sem állíthatjuk bizonyosra, hogy az a König keze volt. A gyulafehérvári vár díszkapujának felállításához több szobrász és kőfaragó közreműködésére volt szükség, s ha közülük csak a König nevét ismerjük, az még nem jelenti azt, hogy a gyulafehérvári katedrális barokk szobrainak is ő lett volna a mestere. A kolozsvári jezsuita szobrok szerzőségét pedig Bíró a gyulafehérváriakkal való összehasonlítás alapján állapította meg. Ugyancsak kétségbe vonható, hogy König faragta a Szent Mihály templom elé épített barokk kapuzatot is (232, 233. kép). A fő érv, amire az eddigi megállapításokat alapozták, az említett kapunak a gyulafehérvári díszkapukkal való rokonsága volt. De vajon egyedül csak König jöhetett Gyulafehérvárról Kolozsvárra? A Bánffy palota Mars-szobrának gorgófejes pajzsával kapcsolatosan már megállapítottuk, hogy az a Károly kapu egyik reliefjén is megtalálható. A Mars-szobor mestere pedig Anton Schuchbauer volt. A Szent Mihály templom barokk kapuzatának tárgyalásakor Bíró felhívta a figyelmet a fülkében fekvő nőalak ikonográfiai érdekességére (234. kép). A kolozsvári minorita templom két, Enyedre — Aiud — került oltárán ugyanazt a valóban érdekes fekvő alakot magába foglaló fülkét láthatjuk (235. kép). Minden valószínűség szerint ennek is Schuchbauer volt a mestere. Otto Traun grófnak a szebeni volt jezsuita templomban felállított síremlékét ugyanaz a megfogalmazású fekvő nőalak díszíti (236. kép). Az emlékmű alkotója a plébánián őrzött adatok szerint ugyancsak Schuchbauer. Mindezt annak érzékeltetésére hoztuk fel, hogy mekkora bizonytalanság uralkodik a XVIII. századi barokk szobrászat és a mesterek értékelése körül.

A század elejének másik két kolozsvári szobrásza, *Johannes Nachtigall* és a fentebb már szóba került Anton Schuchbauer munkássága is bőven vet fel megoldásra váró kérdéseket. Kettőjük életműve közül a Nachtigallé az áttekinthetőbb. A kolozsvári Szent Mihály templomban levő oltárai és szószékmellvédje (237. kép), valamint a bonchidai kastély szoborgalériája hiteles alkotásai. Korai halála azonban útját állta művészi pályája kiteljesedésének. A bizonyítottan kezéből származó munkák alapján ismerjük stílusát, s ez megkönnyíti majd lappangó műveinek felismerését. A későbbi kutatásoknak kell tisztázniok, hogy a koródi — Coroi — katolikus templom hat gyertyatartóját (238, 239, 240. kép) mesterünk készítette-e, vagy az a kör, amelyhez maga is tartozott.

Munkatársa, *Anton Schuchbauer* késő öregségéig rengeteget dolgozott. Oltárkészítéssel, síremlékfaragással és épületszobrászattal egyaránt foglalkozott (241. kép). Eddig ismert, aránylag sok műve mellett lappangó darabokkal is számolhatunk; munkáinak alapos számbavétele és értékelése még előttünk álló feladat. Különösen pályafutásának kezdő és befejező szakasza vár felderítésre. Ami az elsőt illeti, alaposan mérlegelnünk kell Gyulafehérvárral való esetleges kapcsolatának a kérdését, s ha ez valóban fennáll, tisz-

táznunk kell Kolozsvárra kerülésének körülményeit. Mesterünk jelentős kolozsvári egyházi megrendeléseit csak azzal magyarázhatjuk, hogy egyházi körökben ismerték az oltárfaragásban való jártasságát. Ez viszont azt jelenti, hogy mielőtt a Szent Mihály templom oltáira a szerződést megkötötte volna, már vagy Kolozsváron dolgozott, vagy ha valóban fennáll a gyulafehérvári kapcsolat, ottani egyházi ajánlásra került ide. Ha ez utóbbi bizonyulna valósnak, gyulafehérvári lappangó munkái felbukkanását is remélhetjük. Különösen meggondolkoztat a gyulafehérvári székesegyház második barokk oltárának mester-kérdése. A harmadik oltárt készítő Schuchbauer-tanítvány, Hoffmayer Simon ugyanis meghagyta a második oltár baldachinját, és ez alá állította oda a maga faragta új oltárt. A régi és az új mű között nyilvánvalóan volt valami szellemi kapcsolat, amit az is bizonyít, hogy Hoffmayer szívesen tervezett baldachinos oltárt. A baldachint Hoffmayer megrendelői kívánságára is megtarthatta, de az sem kizárt, hogy mestere művét tisztelte benne.

Schuchbauer életének utolsó szakasza nemcsak a saját művei szempontjából, de műhelye és tanítványai miatt is érdekelné a kutatást. A kérdés különös élességgel vetődik fel a már említett Hoffmayer Simon tevékenysége kapcsán, akinek korai munkáit nehezen lehet elkülöníteni Schuchbauer faragványaitól. Schuchbauer és az öreg Hoffmayer — Simon apja — sokat dolgoztak együtt, s így természetes, ha a tehetséges fiú az apa munkatársa mellett vált szobrászá.

Hoffmayer Simon a XVIII. század utolsó kolozsvári szobrásza. Művein már jól érződik a klasszicizmus nyugalma. Életművének elemzése során szintén a korai évek munkássága tisztázatlan. Nem tudjuk például, hogyan került hosszabb időre Szebenbe dolgozni, kik voltak a megrendelői és mit dolgoztattak vele. Az már viszont az eddigiek alapján is világosan látszik, hogy a gyulafehérvári katedrális szószékének és főoltárának megrendelését szebeni működésének köszönhette (242, 243. kép). Így joggal remélhetjük, hogy Szeben környékén még előbukkan szószék- és oltártípusának korábbi változata. Ugyancsak nem tartjuk problémamentesnek erzsébetvárosi tevékenységét sem. Itt műhelyének kérdése tolul előtérbe. Az erzsébetvárosi örömeny nagytemplomban ugyanis a Hoffmayerre valló faragványok mellett hasonló, de mégis más kézből való részleteket is megfigyelhetünk. Munkatársainak felderítése a klasszicista szobrászat feldolgozásánál lenne végtelenül hasznos (244, 245. kép).

Csűrös Antal, a XIX. század elejének egyetlen valamirevaló kolozsvári szobrásza, Hoffmayer tanítványa volt (247, 248. kép). Ezt nemcsak a levéltári anyag alapján állíthatjuk, hanem a szamosújvári templomba faragott apostol-szobrai is ezt tanúsítják; hű másolatai (246. kép) az erzsébetvárosi volt mechitarista templom főoltárán álló, Hoffmayer faragta Péter és Pálnak. Csűrös Antalnak volt még két testvére: *József*, a festő és aranyozó, aki a székyekáli — Călușeri — templom részére megfestette Nepomuki Szent János oltárképét (250. kép), s *Mihály*, a festő-szobrász, aki többek között magát az említett székyekáli oltárt faragta. A három Csűrös Zsibón együtt dolgozott; kérdés, hogy Hoffmayerrel Erzsébetvároson nem működtek-e mind együtt. Hoffmayernek dúsan aranyozott oltárai és szószékei, néha festett oltárszobrai, a rengeteg faragott fríz és girland elkészítéséhez mindenesetre több segítségre volt szüksége. Hoffmayer halála után felesége hosszadalmas perbe kényszerült

Kocsárdi Mihály kőfaragóval, valószínűleg el nem végzett vagy ki nem fizetett munka miatt. Ezek szerint Kocsárdi is Hoffmayer köréhez tartozott.

A kőfaragók század eleji működéséről csak feltételezések alapján beszélhetünk. *Johannes Hammerről* méltán gondoljuk, hogy bátyja épületeihez a kőfaragó-munkát végezte; de ő egyedül nem győzte volna. A század eleji lapidák tevékenységét, mint például a kőfaragó *Johannes Hanczét* vagy a *Johannes Hammer Josef* nevű fiát, teljességgel homály fedi. *Konrad Kalmeister* 1785-ben becsűnél működött közre, ebből gondolhatjuk, hogy jó nevű mester lehetett. *Gottfried Majer* nevét ugyancsak becsűvel kapcsolatosan ismerjük, de egy művéről sem tudunk.

Josef Hoffmayer, Josef Edlinger, Gottfried Hartmann és *Hartmann Antal* neve a kolozsvári Bánffy, Teleki, Toldalagi—Korda paloták iratanyagából került napfényre, de ismeretes bonchidai, hadadi, zsidói, marosvásárhelyi, geryeszegi, gyalakutai — Fintinele — tevékenységük is. Idős *Schindler Mihály* koronkai és újtordai — Turda-Nouă — szószékével az átmeneti stílus szószéktípusának megformálásához járult hozzá (249. kép). Feltétlenül megérné, hogy többi művét is felkutassuk.

Az ismeretlenek sorából kiemelt kőfaragó-nevek mellé festőt lényegében véve csak egyet állíthatunk, a XVIII. század második felében működő *Veress Mátyást*. A század elejének írott forrásai említik ugyan *Képiró Ersókat, Georg Grassler, Kaczler András Mihály* és *Scheiblauer János* nevét, de főként jól-rosszul végzett aranyozásokkal kapcsolatosan. A tanár *Husztai András* a Wass család levéltárának képes katalógusa, valamint a Halierék illusztrált genealógiája alapján ítélve ügyes kezű műkedvelő volt, aki azonban a táj- és arcképfestésben otthonosan mozgott. A rézmetszők, rajzolók és vésnökök, mint *Sárdi Sámuel, Páldi Székely István, Johann Simon, Posoni György, Kauffmann Ábrahám, Beregszászi Péter* és az idős *Vizi István* inkább nyomdai szakemberek vagy pecsétvésők voltak. Művészi igyekezetük címlapok, cím vignetták, kolofonok és ex librisek, ritkább esetben illusztrációk vagy pecsétek készítésében kimerült. Az illusztrációkat főként az újra kiadott eredeti kötet alapján metszették, kevés művészi kezdeményező készségről téve tanúságot. *Johann Strauber* rajzoló-mester Bécsből költözött Kolozsvárra. Eredeti célja valószínűleg a rajzoktatás megszervezése lett volna, de csak a kalligráfia tanítására szorítkozott.

A régi kolozsvári városházát kifestő *Veress Mátyásról* úgy nyilatkoztak a városatyák, hogy a legtehetségesebb festő volt abban az időben. Valóban sokfelé dolgozott, de az átlagból ő sem igen emelkedett ki. *Veress Mátyás* készítette a kaplyoni kastély rokokó falképeit (251, 252. kép), s munkát vállalva megfordult a nagyalmási, kerelőszentpáli, küküllővári kastélyokban is. Több oltárképet festett es restaurált, ha kellett, aranyozott is, s ezen kívül rézmetszéssel is próbálkozott. Játszi könnyedséggel festett, dekoratív mintázatú falai mellett oltárképei nehézkeseknek tűnnek. Mindenesetre *Veress* megérdemelné műveinek számbavételét és munkásságának monografikus feldolgozását. *Bíró Vencel* róla megjelenti, egyébként nagy szeretettel írt cikkének szembeötlő fogyatékosága, hogy a szerzőnek nem állt módjában mindegyik oltárképet megtekinteni, s hogy főként fényképek után dolgozott. A kolozsvári városi levéltár protokollumaiból világosan kiderül, hogy *Veress Mátyás*

a század végén hosszabb ideig Udvarhelyszékben tartózkodott, és ott vállalt munkát. Tehát arról a területről még kerülhetnek elő művei. Veress alkotásainak felkutatása során nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy Csűrös Antal szobrász sógora volt. Feltételezhetjük, hogy közösen is dolgoztak, s Csűrös nyomán elindulva, esetleg Veress-képet is találhatunk. Erre figyelmeztet az erzsébetvárosi örmény nagytemplom berendezése is, melynek elkészítésénél mindketten közreműködtek; Veress Mátyás a főoltárképet festette. Eddig ismert munkái közül ez a legjobb.

VI. Ha Kolozsvár város levéltárának áttekintése után a barokk mesterkőről az eddigieknél valamivel többet is tudtunk mondani, nem tagadhatjuk, hogy mestereink tevékenységével kapcsolatosan még sok kérdőjel meredezik a kutató előtt. Anyagunkból azonban világosan kitűnik, hogy a XVIII. század folyamán Kolozsváron valóban jelentős mestergárda alakult ki, mely a század vége felé haladva mindinkább kiterjesztette hatáskörét a távolabbi vidékekre is. A XVIII. század végén élő mestereink életútja töretlenül vezet át a XIX. századba, amikor a még barokk iskolázottságú, de már átmeneti stílusban dolgozó kőművesek, kőfaragók, szobrászok a klasszicizmus úttörőivé váltak.

A kolozsvári barokk mesterkör kialakulására és határozottabb formában való jelentkezésére akkor került sor, amikor a barokk szülötte földjén, Nyugat-Európában már búcsúzóban volt a művészi élettől. Talán ez a késői kibontakozás, valamint a lappangva tovább élő késő-renaisszánsz s a helyi művészeti ízlés puritán jellege okozta, hogy a barokk formák nálunk mindvégig mértéktartó egyszerűségben jelentkeztek. Ebből viszont az következett, hogy a XVIII. század második harmadától Európában uralomra jutott klasszicizmus elveit megrendelőik és mesterek egyaránt szívesen tették magukévá. A klasszicizmus térhódítása már korántsem mutat olyan időbeli eltolódást, mint ahogy azt a barokk esetében észleltük. A klasszicista szellemben egyszerűsödő építészeti formákra és a klasszicista stíluselemek beszüremkedésére már az 1790-es években felfigyelhetünk. A következő század Bécsben tanult mérnökei és külföldi országokat járó pallérai a klasszicista építészettel egy időben a romantikus stílusnak is utat nyitottak. Így a XIX. század első felében a kolozsvári mesterkör szinte ütemeltolódás nélkül igazodott a kor európai művészeti áramlataihoz.

210. Kolozsvár látképe. Szakáll János ötvös metszete a XVII. századból.

211. Részlet Kolozsvár 1735-ben készült látképéből.

212. Kolozsvár, főtéri részlet.

213. Kolozsvár, a Belső-Monostor utca.

214. Kolozsvár, a ferencesek temploma.

215. Kolozsvár, pinceajtó a várból.

216. Kolozsvár, a volt jezsuita templom.

217. Kolozsvár, a volt piarista rendház.

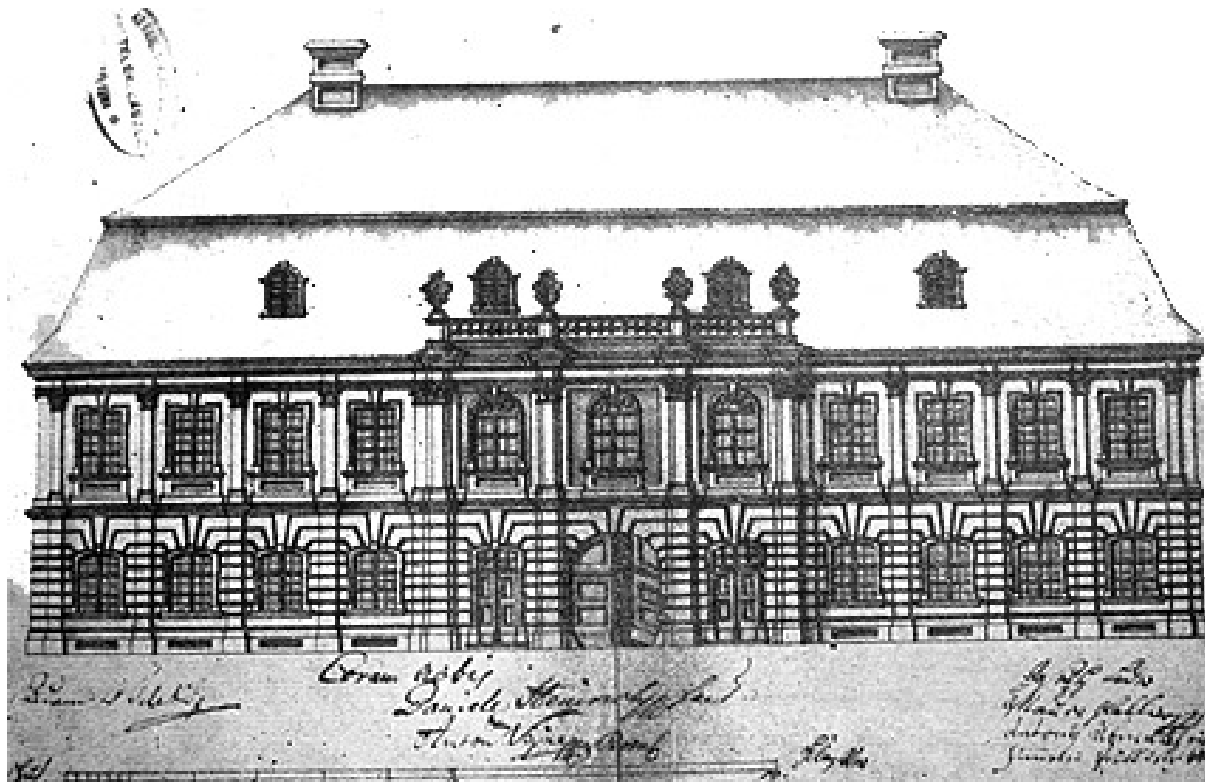
218. Kolozsvár, a volt piarista rendház kapuja.

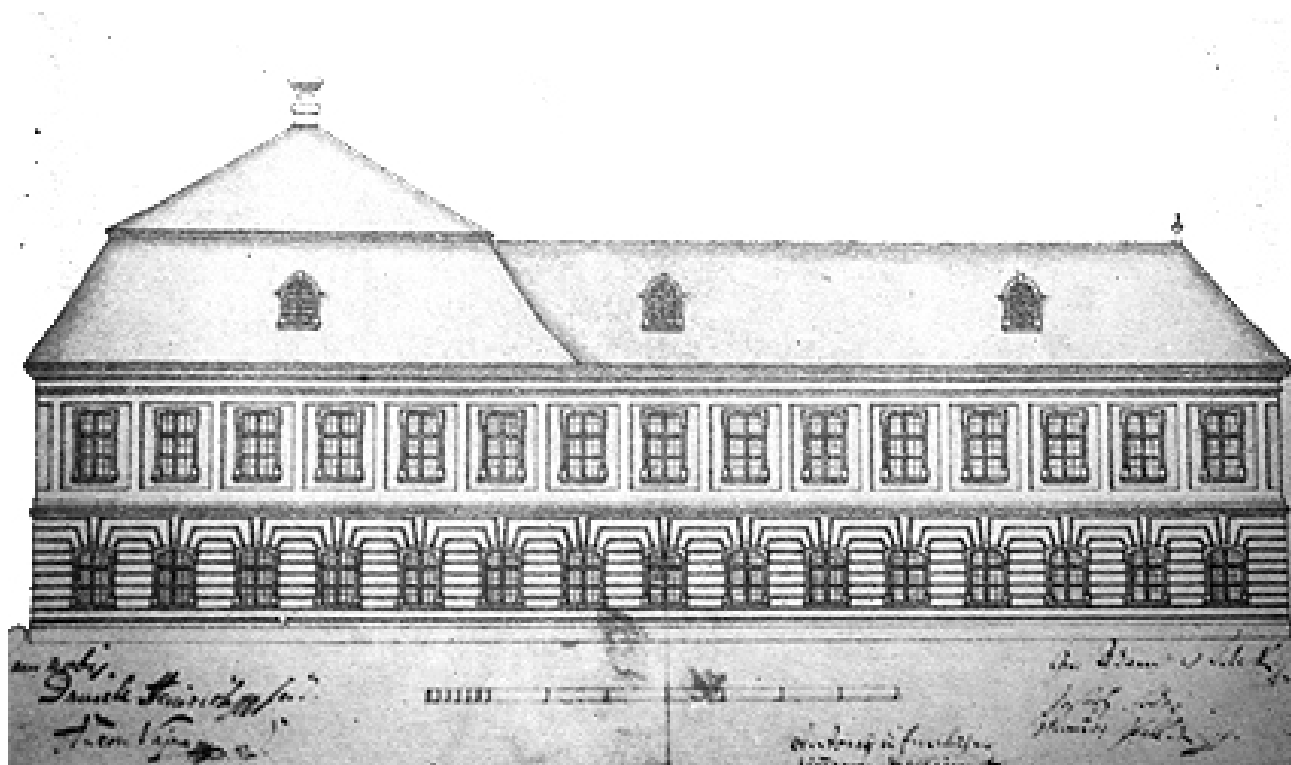
219. Kolozsvár, Szentháromság-szobor.

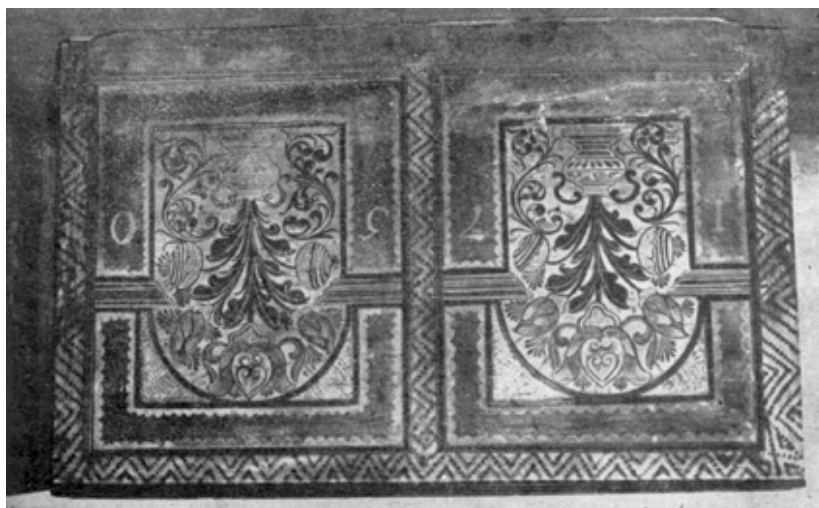
220. Erzsébetváros, örmény templom.

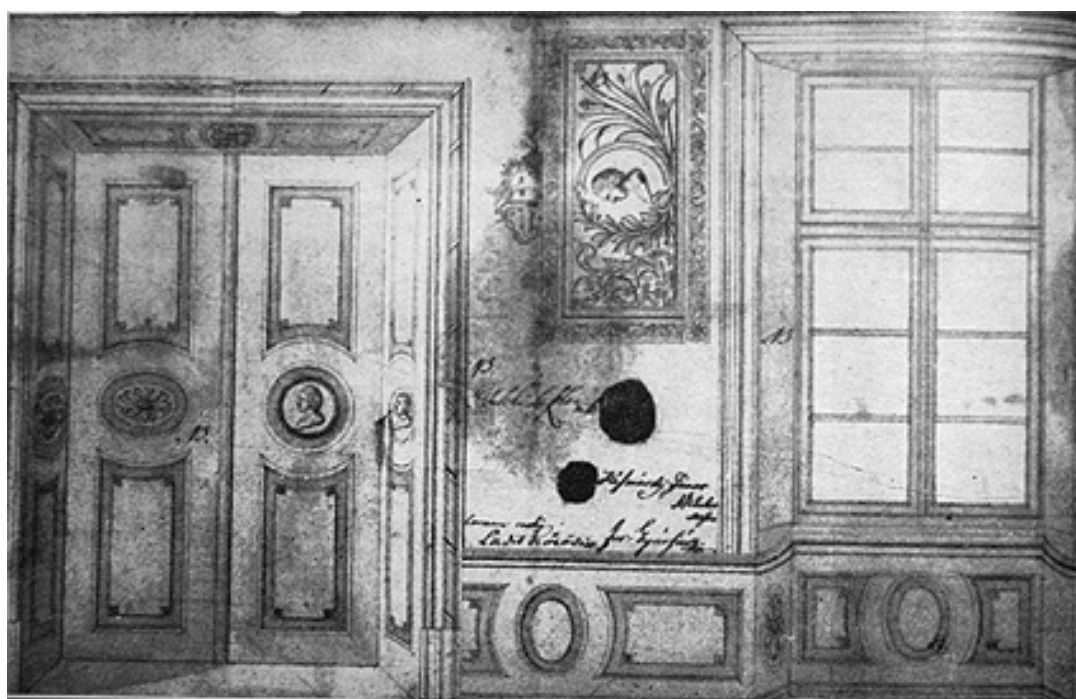
221. Kolozsvár, a Teleki palota homlokzatterve.

222. Kolozsvár, a Teleki palota oldalnézete.

223. Nádasdaróc, ref templom, padelő 1750-ből.

224. Kolozsvár, ajtóterv a Teleki palotához.

225. Kolozsvár, a Szent Mihály templom nagy monstranciája.

226. Részlet a monstranciáról.

227. Részlet a monstranciáról

228. Feltmájer Mihály ötvös mintarajza 1759-ből.

229. Mátéfi Dániel rézmetszés-próbája 1767-ből.

230. Gyergyai Mihály mintarajza 1767-ből.

231. Ötvösműhely, XVIII. századi rézmetszés-próbán.

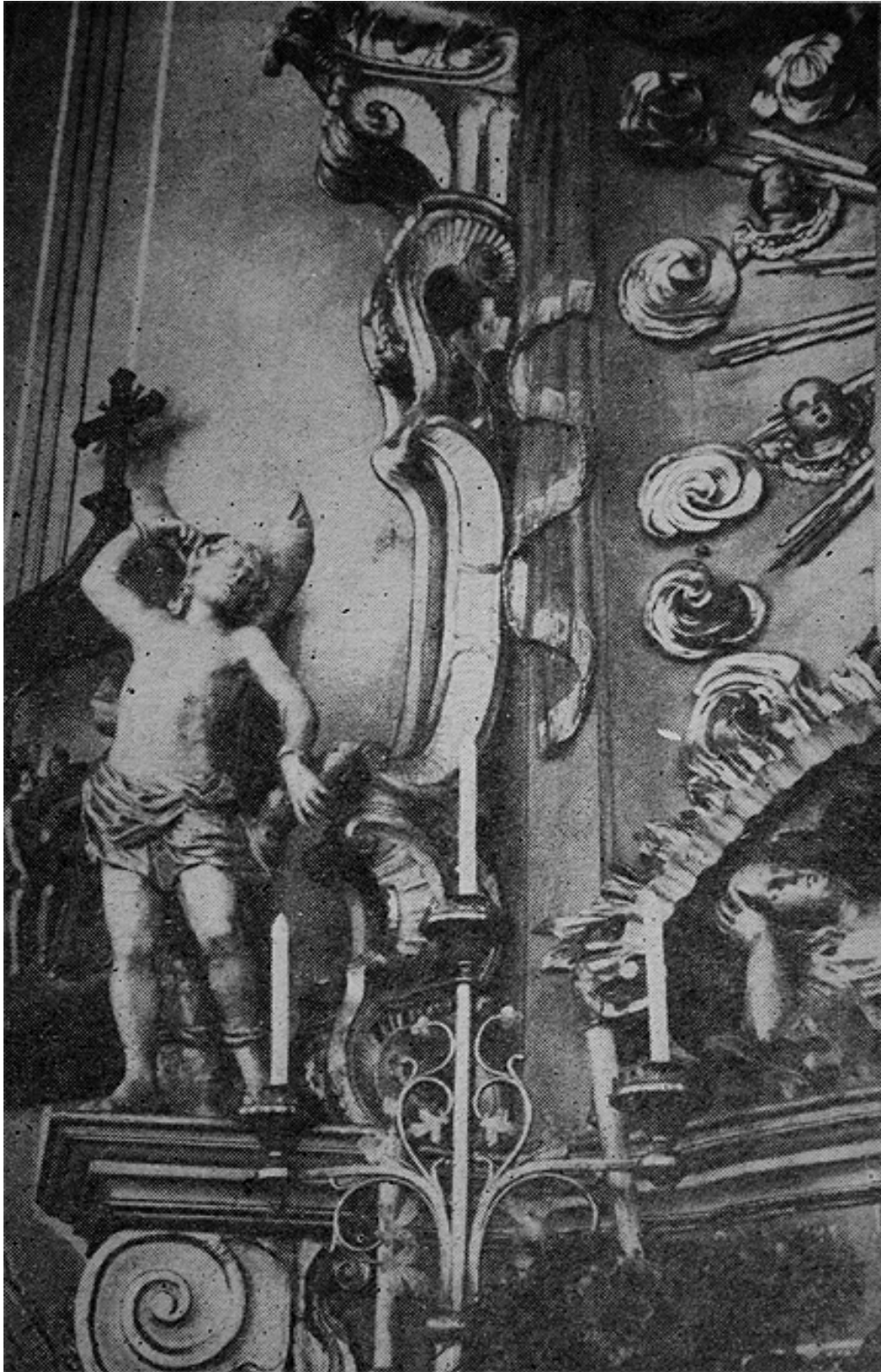
232. Kolozsvár, Nepomuki Szent János szobra a Szent Mihály templom barokk kapuzatáról.

233. Kolozsvár, Szent Sebestyén szobra a szent Mihály templom barokk kapuzatáról.

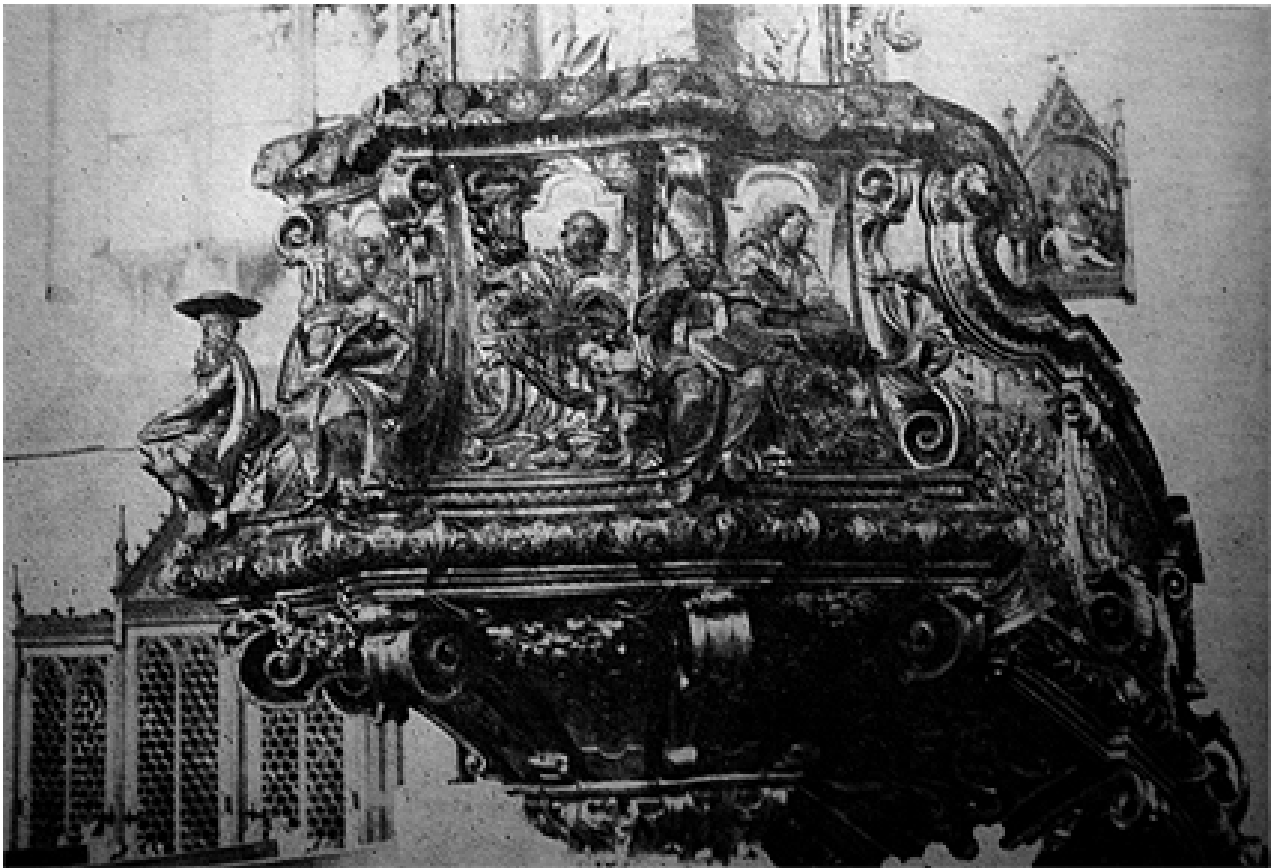
234. Kolozsvár, fekvő nőalak a Szent Mihály templom barokk kapuzatáról.

235. Nagyenyed, a minorita templom egyik mellékoltárának részlete.

236. Szeged, részlet Otto Traun gróf síremlékéről.

237. Kolozsvár, a Szent Mihály templom szószék mellvédje.

238—240. Gyertyatartók a koródi kat. templom oltáráról.

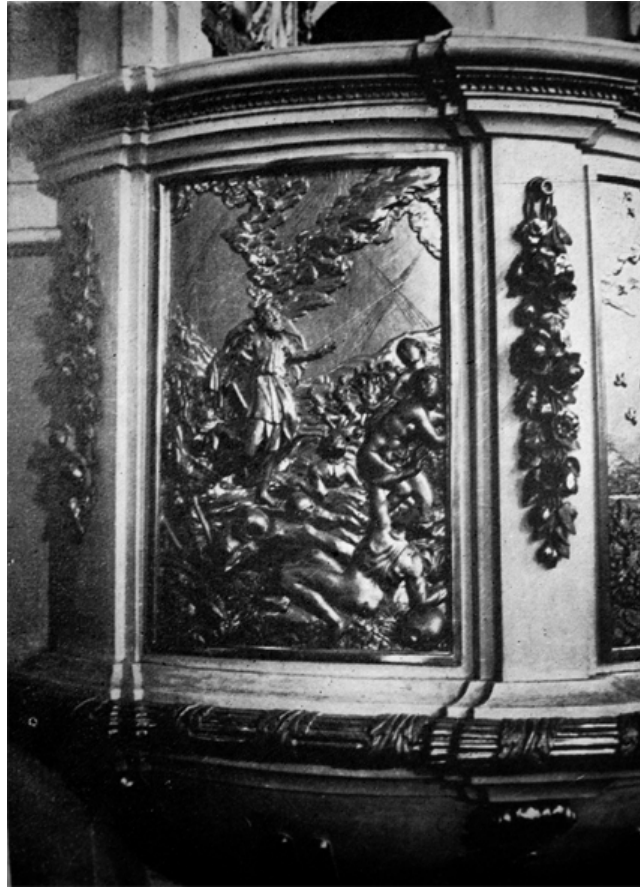
241. Kolozsvár, Mária alakja a Szentháromság-szoborról.

242. Gyulafehérvár, részlet a katedrális főoltáráról.

243. Gyulafehérvár, részlet a katedrális főoltáráról.

244. Székelyudvarhely, a plébániatemplom szószékének egyik reliefje.

245. Szamosújvár, az örmény nagytemplom szószékének egyik reliefje.

246. Szamosújvár, szent Péter szobra az örmény nagytemplomban.

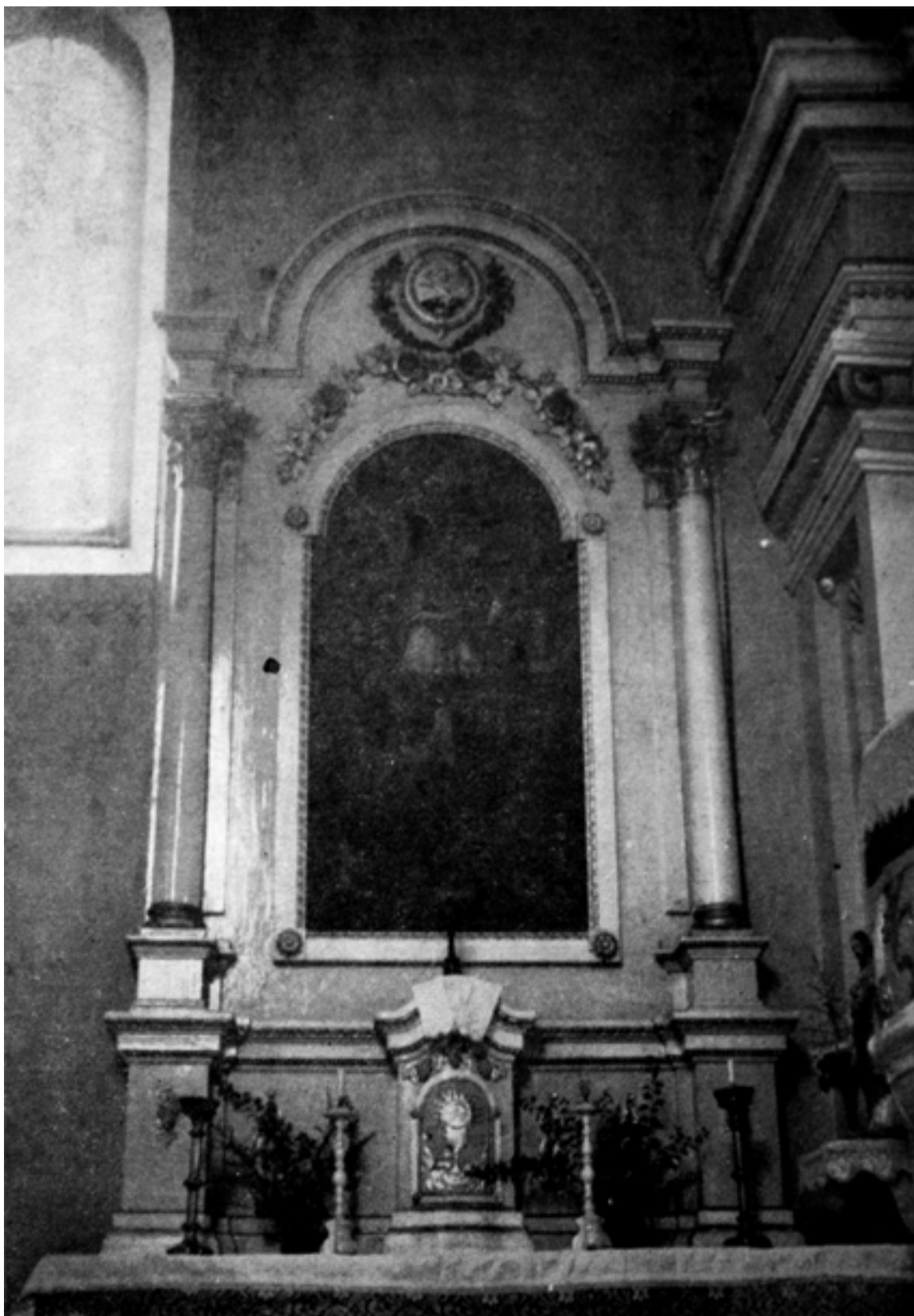
247. Szamosújvár, faszobor az örmény nagytemplomban.

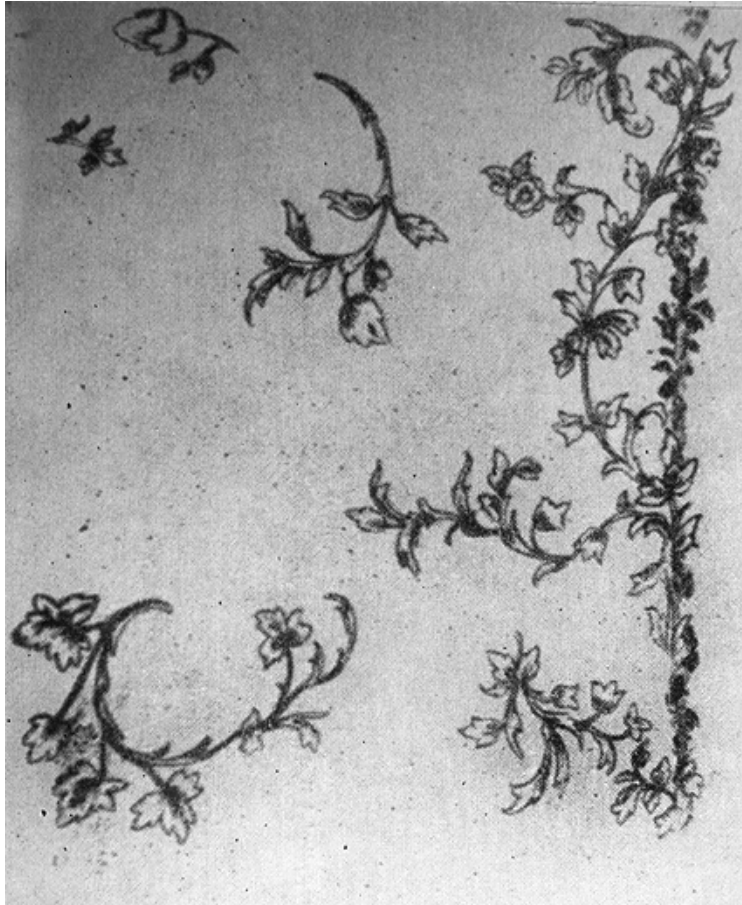
248. Szamosújvár, faszobor az örmény nagytemplomban.

249. Koronka, a ref. templom szószéke.

250. Székelykál, Nepomuki Szent János-oltár.

251. Kaplyon, ablakbéllet rokokó festéddíszszel.

252. Kaplyon, rokokó falfestésnyomok a kastély egyik termében.